

अध्याय - एक

शोधपरिचय

१.१. शोधशीर्षक

यस शोधपत्रको शीर्षक धनकुटा जिल्लाका कक्षा पाँचमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूले गर्ने वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटिहरूको अध्ययन रहेको छ ।

१.२. शोध प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय नेपाली शिक्षा विभाग अन्तरगत नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको आठौं पत्र (कोर्ष नं.५९८) को प्रयोजनको निम्ति तयार पारिएको छ ।

१.३. शोधको समस्या

यस शोधपत्र अन्तरगत कक्षा पाँचमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूले गर्ने वर्णविन्यास सम्बन्धी निम्न समस्याको अध्ययन गरिएको छ :

- क) कक्षा पाँचमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूले वर्णविन्यास सम्बन्धी के-कस्ता त्रुटिहरू गर्दछन् ?
- ख) विद्यार्थीका वर्णविन्यासगत त्रुटिहरू कस्ता प्रकारका छन् ?
- ग) विद्यार्थीहरूले गर्ने त्रुटिहरू निराकरणका लागि के कस्ता सुधार गर्न आवश्यक छ ?

१.४. शोधको उद्देश्य

यस शोधकार्यको उद्देश्यहरू निम्नवत रहेका छन् :

- क) कक्षा ५ मा अध्ययनरत लिम्बूभाषी विद्यार्थीहरूले गर्ने वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटिहरू पहिल्याउन ।
- ख) उनीहरूले गर्ने वर्णविन्यासगत त्रुटिहरूको वर्गीकरण गर्नु ।
- ग) वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटिहरूको निराकरणका लागि सुझाव प्रस्तुत गर्नु ।

१.५. पूर्वकार्यको समीक्षा

क) हेमाङ्गराज अधिकारी (२०४०) द्वारा नेपाली भाषामा शिक्षार्थीहरूले गर्ने त्रुटिहरूको अध्ययन गर्ने सिलसिलामा शिक्षाशास्त्र अन्तरगत प्रवीणता प्रमाणपत्र तहमा 'पहिलो भाषा र दोस्रो भाषाका रूपमा सिकने शिक्षार्थीहरूको वाक्य गठनमा पाइने त्रुटिहरू' शीर्षक रहेको छ ।

महेन्द्ररत्न क्याम्पस ताहाचाल र सानोठिमी क्याम्पस भक्तपुरबाट नेपाली भाषालाई प्रथम भाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने ३० र दोस्रो भाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने ३० जना विद्यार्थी लिएर गरिएको यस अनुसन्धानको मुख्य उद्देश्य प्रवीणता प्रमाणपत्र तहमा अध्ययन गर्ने पहिलो भाषाको रूपमा नेपाली भाषालाई प्रयोग गर्ने विद्यार्थीहरूको वाक्य गठन सम्बन्धी त्रुटि पहिल्याउनु र दुवैथरीको विद्यार्थीहरूको बीचमा तुलनात्मक अध्ययन गर्नु रहेको छ । यस अध्ययनको निष्कर्षलाई हेर्दा पहिलो भाषा नेपाली बोल्ने विद्यार्थीभन्दा दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली बोल्ने विद्यार्थीको बढी त्रुटि गरेको पाइएको छ ।

ख) हेमाङ्गराज अधिकारी (२०४२) द्वारा 'नेपाली वर्णविन्यासमा पाइने त्रुटिहरूको अध्ययन' नामक लघु अनुसन्धान प्रतिवेदनका रूपमा प्रस्तुत छ । उक्त अध्ययन खास भाषाभाषीका शिक्षार्थीहरूमा केन्द्रित नभएर प्रमाणपत्र तह प्रथम वर्षमा अध्ययन गर्ने महेन्द्ररत्न क्याम्पस ताहाचाल र सानोठिमी भक्तपुरका जम्मा १०० जना विद्यार्थीमा आधारित छ । यस अनुसन्धानको मूल उद्देश्य विद्यार्थीको वर्णविन्यासमा हुने त्रुटिको पहिचान गर्नु र ती त्रुटि हुनका समस्यालाई हटाउन सुझाव रहेको छ । यो अध्ययन विशेष गरेर हिज्जेको रूपमा केन्द्रित रहेको छ ।

ग) रामचन्द्र लम्साल (२०४०) द्वारा 'निम्न माध्यमिक तह पूरा गरेको आवासीय र साधारण विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको नेपाली वाक्य गठन सम्बन्धी त्रुटिहरूको तुलनात्मक अध्ययन' विषयमा लघु अनुसन्धान भएको छ । दुई आवासीय र दुई साधारण विद्यालयमा सञ्चालित तहमा शिक्षार्थीहरूको नेपाली भाषाको वाक्य गठन सम्बन्धी त्रुटिहरूको पहिचान गर्नु र दुवै किसिमको विद्यालयको विद्यार्थीका बीचमा वाक्य गठनमा पाइने त्रुटि पक्षको पारस्परिक तुलनात्मक अध्ययन गर्नु यसको उद्देश्य रहेको छ । यस अनुसन्धानमा नेपाली विषयको निम्न माध्यमिक पाठ्यक्रममा

निहित प्रयोगात्मक आधारभूत वाक्य, लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, वाच्य र पदमेल गरी जम्मा ९ वटा पक्षमा विभाजन गरी अध्ययनको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

यस अनुसन्धानमा सबैभन्दा बढी वचन पक्षमा र सबैभन्दा कम त्रुटि पुरुष पक्षमा देखिएको छ । वाक्य पक्षलाई मात्र बढी जोड दिएको यस अनुसन्धानले आवासीय विद्यालयको तुलनामा साधारण विद्यालयका विद्यार्थीले बढी त्रुटि गरेको निष्कर्ष निकालेको छ ।

- घ) रामचन्द्र लम्साल र अन्य (२०४१) द्वारा 'शिक्षा प्रमाणपत्र तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूले नेपाली लेखन सम्बन्धी क्षमताको एक अध्ययन' नामक लघु अनुसन्धान महेन्द्ररत्न क्याम्पस ताहाचालमा प्रथम सत्रमा अध्ययन गर्ने ३० सेवाकालीन गरी ६० जना विद्यार्थीहरूको सामूहिक अध्ययनमा आधारित छ । यस अनुसन्धानको मुख्य उद्देश्य प्रमाणपत्र तहमा अध्ययन गर्ने शिक्षार्थीहरूको नेपाली लेखनमा त्रुटिपक्षको तुलनात्मक अध्ययन नै रहेको छ । व्याकरणिक कोटीको मात्र समावेश भएको उक्त अनुसन्धानभित्र लिङ्ग, वचन, ह्रस्व, दीर्घ, श, ष, स, पदयोग, पदक्रम, चिन्ह प्रयोग व र व, चन्द्रबिन्दु र शीरबिन्दु, हलन्त र अजन्तको प्रयोग पक्षलाई लिएको छ ।

उक्त अध्ययनबाट दुवै समूहका विद्यार्थीहरूको लेखन क्षमतामा त्रुटि भए तापनि पूर्वसेवाकालीन विद्यार्थीहरूका तुलनामा सेवाकालीन विद्यार्थीहरूको लेखाइ क्षमता बढी सक्षम देखिन्छ । तर यस अनुसन्धानले प्रमाणपत्र तहमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीका लेखन अभिव्यक्तिमा देखिएका सम्पूर्ण त्रुटि पक्षलाई भने समावेश गरेर केलाउन सकेको देखिदैन ।

- ङ) बलराम शिवाकोटी (२०४८) द्वारा 'माध्यमिक तहमा अध्ययन गर्ने शिक्षार्थीहरूले वर्णविन्यासमा गर्ने त्रुटि विश्लेषण' एक अध्ययन अनुसन्धान भएको छ । यस अनुसन्धानका मुख्य उद्देश्य वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटि पहिल्याउनु त्रुटिलाई वर्गीकरण गर्नु, त्यस्ता त्रुटिको निराकरणका लागि सुझाव प्रस्तुत गर्नु रहेको छ । यस अनुसन्धान अनुसार माध्यमिक तहमा सबैभन्दा बढी ह्रस्व दीर्घमा र सबैभन्दा कम त्रुटि हलन्त अजन्त सम्बन्धी तथा लेखनचिन्ह सम्बन्धी गरेको निष्कर्ष निकालेको पाइन्छ ।

- च) अम्बिका सापकोटा बेल्लासे (२०५५) द्वारा 'कक्षा ७ पूरा गरेका विद्यार्थीहरूले गर्ने वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटिहरूको विश्लेषण' एक अनुसन्धान भएको छ । यस

अनुसन्धानमा त्रुटि पहिल्याउनु, त्रुटिलाई वर्गीकरण गर्नु र त्रुटि निराकरणका लागि सुझाव प्रस्तुत गर्नु उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ । जम्मा सात अध्ययनमा विभाजित यस अनुसन्धान अनुसार सबैभन्दा बढी ह्रस्व दीर्घमा ३५ देखि ३८ प्रतिशत त्रुटि भएको देखिन्छ ।

छ) कविता खनाल (२०६४) द्वारा 'मोरङ जिल्लाको कक्षा आठमा अध्ययनरत थारुभाषी विद्यार्थीहरूले गर्ने वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटिहरूको अध्ययन' विषयमा लघु अनुसन्धान भएको छ । यस अनुसन्धानको मुख्य उद्देश्य वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटि पहिल्याउनु, त्रुटिलाई वर्गीकरण गर्नु र त्रुटि निराकरणका लागि सुझाव प्रस्ताव गर्ने उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ ।

१.६. शोधको महत्व र औचित्य

विभिन्न ठाउँमा विभिन्न भाषाभाषी विद्यार्थीहरूले गर्ने वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटिहरूको अध्ययन भएको पाइन्छ । तर धनकुटा जिल्लाका कक्षा पाँचमा अध्ययनरत विद्यार्थीले गर्ने वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटिहरूको अध्ययन हुन सकेको छैन । यस सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान हुन आवश्यक देखिन्छ । यही आवश्यकता परिपूर्तिका लागि यसको अध्ययन गरिएको छ ।

शिक्षार्थीहरूमा सिकाइको प्रक्रिया कसरी चल्दछ, सो जान्न उनीहरूले सिक्दै गरेका भाषामा पाइने त्रुटिहरूको अध्ययन महत्वपूर्ण हुन्छ । कुनै पनि भाषा सिकाइका क्रममा त्रुटि हुन स्वाभाविक छ । त्रुटिले भाषा सिकाइको प्रकृति तथा प्रक्रियालाई संकेत गरेको छ । अतः भाषाको शिक्षकलाई शिक्षार्थीले गर्ने त्रुटिहरूको प्रवृत्ति थाहा भएमा उनीहरूलाई कुन कुरा सिक्न सजिलो हुँदोरहेछ, कुन कुरा सिक्न गाह्रो हुँदोरहेछ, त्यसको जानकारी प्राप्त गर्न मद्दत मिल्छ । यसबाट शिक्षकलाई कुन कुरामा विशेष ध्यान दिनुपर्ने हो वा भाषा सिकाइका कठिनाइ क्षेत्र कुन कुन हुन् र तिनको निराकरणको लागि के-कस्ता तरिका तथा शिक्षण सामग्रीको आवश्यकता त्रुटिहरूको अध्ययनले उनीहरूको सिकाइ प्रक्रिया तथा प्रकृतिको जानकारीका साथै शिक्षक स्वयम्का लागि पनि पृष्ठपोषणको समेत काम गर्ने भएकोले शिक्षणमा त्रुटि विश्लेषणको महत्व भल्किन्छ (अधिकारी, २०६२, पृ.१३९) ।

त्रुटि विश्लेषण अन्तरगत वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटिको अध्ययन पनि अनिवार्य छ । भाषा शिक्षणमा वर्णविन्यासमा भएका त्रुटिलाई बुझ्न नसकिएमा भाषा कमजोर, अशुद्ध हुन्छ । भाषामा वर्णविन्यासमा भएको गल्तीले कतिपय परिस्थितिमा अपठ्यारो परिरहेको अवस्था देखिन्छ । तसर्थ

हरेक क्षेत्रमा वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटिहरूको निराकरणको उपायको खोजी गर्नु आजको आवश्यकता हो । कुनै पनि भाषाको आधारतत्त्व वर्ण भएकाले वर्ण शुद्ध नभएसम्म भाषा शुद्ध हुन सक्दैन । अतः भाषाको शुद्धता र त्यसको स्तरीय प्रयोगका लागि भाषामा वर्णविन्यास सम्बन्धी ज्ञान हुन आवश्यक छ ।

त्रुटि विश्लेषण भाषा सिकाइ प्रक्रियाको अध्ययन गर्ने एउटा महत्वपूर्ण माध्यम हो । त्रुटिको महत्व कुनै एक पक्षमा मात्र सीमित छैन । भाषाका विविध पक्षमा यसको ठूलो योगदान छ । त्रुटि विश्लेषणले भाषा शिक्षणका निम्न पक्षहरूमा महत्वपूर्ण योगदान गरेको देखिन्छ :

- क) भाषा शिक्षणका उद्देश्यहरू निर्धारण गर्ने प्रक्रियामा
- ख) पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रियामा
- ग) पाठ्यपुस्तक सम्पादन गर्न
- घ) भाषा सिकाइ प्रक्रियामा
- ङ) शिक्षण विधिको छनौट र प्रयोग प्रक्रियामा
- च) शैक्षिक सामग्रीको उचित प्रयोगमा
- छ) शैक्षिक मूल्याङ्कन प्रक्रियामा
- ज) विद्यार्थीको स्तर निर्धारण गर्न ।

त्रुटिहरूको अध्ययन औषधी उपचार पद्धतिसँग सम्बन्धित छ । जसरी डाक्टरले के रोग लागेको छ, त्यसको पत्ता लगाएर औषधी दिई निको पार्छ, त्यसरी नै त्रुटि विश्लेषण पनि विद्यार्थीहरूले कहाँ ? कस्तो ? त्रुटि गरेका छन् त्यसको खोजी गरी निराकरणका उपायको खोजी गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । विद्यार्थीको स्तर तह अनुरूप के कस्ता पाठ्यसामग्रीहरू राख्ने, त्यसको निम्ति कस्ता शिक्षण विधि अपनाउने, कस्तो मूल्याङ्कन प्रविधि अपनाउने, त्यसको लागि कस्तो शिक्षण विधि अपनाउने जस्ता कार्यका लागि त्रुटि विश्लेषणको अध्ययन जरुरी देखिन्छ । यतिमात्र नभइ विद्यार्थीहरूको भाषिक पृष्ठभूमिलाई ध्यान दिएर शिक्षण सिकाइलाई अगाडि बढाउन पनि त्रुटि विश्लेषणले सहयोग पुऱ्याउने हुँदा यसको महत्व अरु बढेको देखिन्छ ।

१.७. अध्ययनको सीमा

- क) धनकुटा जिल्लाका मौनाबुधुक, राजारानी र डाँडाबजार गा.वि.स.का ३ वटा विद्यालयका २०/२० जना विद्यार्थी गरी जम्मा ६० जना विद्यार्थीमा मात्र सीमित रहेको छ ।

- ख) कक्षा ५ को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट वर्णविन्यास अन्तरगत ह्रस्वदीर्घ, हलन्त, अजन्त, पदयोग, पदवियोग, लेख्य चिन्हको प्रयोगको आधारमा वर्णविन्यासीय त्रुटिलाई अध्ययनको सीमाभित्र राखिएको छ ।
- ग) यस अध्ययनको निष्कर्ष विद्यार्थीहरूले वर्णविन्यासमा गरेका त्रुटिहरूको विश्लेषणबाट प्राप्त तथ्यमा सीमित गरिएको छ ।

१.८. शोधविधि

यस शोधपत्रका लागि निम्न अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ :

१.८.१ जनसङ्ख्या तथा नमुना छनोट

अनुसन्धानका लागि लिइएको जनसङ्ख्याबाट छानिएको अंशलाई नमुना भनिन्छ (भण्डारी र अन्य, २०६८:६१) । अनुसन्धानको क्षेत्रभित्र पर्ने सम्पूर्ण जनसङ्ख्याबाट अंश छान्ने र तिनलाई नै सम्पूर्ण जनसङ्ख्याको प्रतिनिधि मानेर अध्ययन विश्लेषण गर्ने कार्य प्रस्तुत शोधमा गरिएको छ । अनुसन्धानले तोकेको क्षेत्रभित्र पर्ने लक्षित समूह जनसङ्ख्या हो भने जनसङ्ख्याबाट विभिन्न आधारमा छानेर केहीलाई मात्र लिनु नमुना छनोट हो (शर्मा र लुईटेल, २०५८:४३) । यो शोध प्रतिवेदन तयार पार्न धनकुटा जिल्लाका ग्रामीण क्षेत्रमा पर्ने तीन ओटा गा.वि.स.(मौनावुधुक, राजारानी र डाँडावजार) भित्रका तीन ओटै सामुदायिक विद्यालयमा कक्षा ५ मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूलाई जनसङ्ख्याको रूपमा लिइएको छ । तीन ओटा विद्यालय भित्रका कक्षा ५ मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरू मध्ये पनि कक्षा ५ मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरू मध्ये पनि प्रत्येक विद्यालयबाट २०/२० जना विद्यार्थीहरूलाई नमुनाका रूपमा छनोट गरी उनीहरूमा नै केन्द्रित भई यो शोध प्रतिवेदन तयार पारिएको छ ।

१.८.२ सामग्री निर्माण तथा तथ्याङ्क संकलन

प्रस्तुत शोध प्रतिवेदन तयार पार्न कक्षा ५ को नेपाली पाठ्यपुस्तकलाई सामग्री निर्माणको मुख्य आधार बनाइएको छ । स्तर अनुकूल रूपमा प्राथमिक स्रोतका सामग्रीको नै प्रयोग वढी गरिएको प्रस्तुत शोधमा स्वतन्त्र अनुच्छेद लेखन गराई त्यसबाट त्रुटिको पहिचान र वर्गीकरण गरिएको छ । अनुसन्धानकर्ता स्वयम् कक्षाकोठामा उपस्थित भई कक्षा ५ को स्तर अनुकूल केही अनुच्छेद श्रुतिलेखन गर्न लगाई सो संकलित गरी त्यसबाट त्रुटिका क्षेत्र पहिल्याउने

कार्य यसमा भएको छ । साथै कक्षा पाँचको नेपाली पाठ्यपुस्तकभित्रका विभिन्न शब्दहरू श्रुतिलेख गराई त्यसमा समेत त्रुटि भए नभएको लेखाजोखा गरियो । यसरी देखा परेका त्रुटिलाई वर्गीकरण गरी विमातृभाषी नेपाली विद्यार्थीले कस्ता कस्ता क्षेत्रमा त्रुटि गर्दा रहेछन् भन्ने कुराको निष्कर्ष निकालिएको छ । प्रस्तुत शोधमा प्राथमिक तथा गौण सामग्रीको उचित तालमेल गरिएको छ ।

१.८.३ तथ्याङ्क विश्लेषण

प्रस्तुत शोधमा सामग्री प्रयोग पश्चात उपलब्ध भएको तथ्याङ्कलाई उचित व्यवस्थापन र वर्गीकरण गरी विश्लेषण गरिएको छ, र निष्कर्षमा पुग्ने काम गरिएको छ, र निष्कर्षमा पुग्ने काम गरिएको छ । यसरी तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्दा उनीहरूले लेखेर दिएका अनुच्छेदका त्रुटिलाई पहिलो अध्याय बनाइएको छ, साथै अन्तरक्रिया गर्दा समेत उनीहरूले गर्ने त्रुटिलाई समेत उल्लेख गरिएको छ ।

१.८.४ सारांश

प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्न एकसय पैसाङ्गी शब्दहरू कक्षा पाँचको नेपाली पाठ्यपुस्तकबाट लिइएको र ती शब्दहरूलाई विद्यार्थी माझ अनुसन्धानकर्ताले प्रत्यक्ष उपस्थित भई श्रुतिलेखन गर्न लगाई त्यसैका आधारमा त्रुटिका क्षेत्र पहिचान गरिएको छ । जुन शब्दहरूलाई परिशिष्टमा उल्लेख गरिएको छ ।

१.९. अध्ययनका स्रोतहरू

क) प्राथमिक स्रोत

यस अध्ययनको प्राथमिक स्रोतका रूपमा विभिन्न प्रश्नावली मार्फत विद्यार्थीहरूले प्रस्तुत गरेका लिखित उत्तरलाई दिइएको छ ।

ख) द्वितीय स्रोत

यस अध्ययनको द्वितीय स्रोत विभिन्न पुस्तकहरू, शोध प्रबन्धहरूका साथै विद्यार्थीहरूका वर्णविन्यासमा आधारित प्राप्त सामग्रीलाई यस शोधपत्रमा समावेश गरिएको छ ।

अध्याय - दुई

नेपाली वर्णविन्यास सम्बन्धी सैद्धान्तिक अवधारणा

२.१ परिचय

वर्ण र विन्यासको योग भई वर्णविन्यास शब्द बन्दछ । जसको अर्थ वर्णलाई उचित तवरले राख्नु भन्ने बुझिन्छ । अर्थात् लेख्य भाषामा वर्णहरूको व्यवस्थित प्रयोगलाई वर्णविन्यास भनिन्छ । वर्णलाई व्याकरणीक नियम अनुसार उपयुक्त रूपले विन्यास गरेर लेख्ने कामलाई वर्णविन्यास भनिन्छ (भट्टराई, २०६० : १५) ।

वर्णहरूलाई लेख्य भाषामा वर्ण, मात्रा, चिन्ह आदिलाई नियम अनुरूप स्तरीकृत गर्न प्राचीन समयदेखि नै विभिन्न प्रयासहरू भएका पाइन्छन् । वर्णहरूलाई नियम बमोजिम लेखनको विधानमा प्रस्तुत गर्ने कार्य वर्णविन्यासले गर्दछ । भाषाको लेख्य र कथ्य रूपमध्ये वर्णविन्यास लेख्य वर्णहरूसँग सम्बन्धित भएकाले शुद्ध र मानकीकृत लेखनका लागि यसको प्रयोगमा एकरूपता ल्याउनु अनिवार्य हुन्छ । वर्णविन्यासलाई पर्यायवाची शब्दका रूपमा हिज्जे खिप्ती, वर्तनी आदि पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ । लिपि चिन्ह भएका जुनसुकै भाषामा पनि वर्णविन्यास अनुसार लेख्य परम्परा बसालिएको पाइन्छ ।

नेपाली देवनागरी लिपिमा लेखिने भाषा भएको हुनाले यस भाषाका पनि आफ्नै वर्णविन्यास सम्बन्धी मान्यताहरू देखिएका पाइन्छन् । समयको क्रम, वर्णहरूमा प्रयोगको विविधता, प्रयोग सम्प्रेष्य एवम् सरल नेपाली भाषामा पनि वर्णविन्यास सम्बन्धी मान्यतामा परिवर्तन आएको पाइन्छ । यसका साथै वर्णविन्यासको राम्रो ज्ञान र प्रयोगको क्षमता भएका विद्वत् वर्गले आ-आफ्नै मान्यता अनुसारको वर्णविन्यासको प्रयोग गर्नाले यसको मानकीकरण र स्तरीकरणमा बाधा पुगेको देखिन्छ । वर्णविन्यास लेख्य भाषामा प्रयोग हुने शुद्ध, स्पष्ट र स्तरयुक्त लिपिको स्वरूप हो । लेख्य भाषामा विचारको स्पष्ट एवम् शुद्ध भाषाको आवश्यकता पर्दछ । त्यसै आवश्यकता परिपूर्तिका लागि वर्णविन्यास शिक्षणको आवश्यकता पर्दछ (शर्मा र पौडेल, २०६० : १२९) । भाषाले आफ्नो प्रवृत्ति अनुसार लिपिलाई उपयोग गरेको हुन्छ । भाषालाई लिखित रूप दिन थालेपछि लिपि विन्यासका आ-आफ्नै परम्पराहरू त्यसभित्र घुस्न थालेका हुन्छन् । लिपि

विन्यासको यही आ-आफ्नै किसिमको परम्परालाई वर्णविन्यास भनिएको हो (अधिकारी, २०६१ : १४०) ।

२.१.१ नेपाली वर्णविन्यासलाई मानकीकरण गर्न भएका प्रयासहरू

प्राचीन समयको नेपाली भाषामा वर्णविन्यासको कुनै नियम थिएन । जब भाषाको विकास हुँदै गयो त्यसपछि भाषामा वर्णविन्यास प्रयोगका आवश्यकताहरू महसुस हुँदै गए ।

भारोपेली भाषा परिवार अन्तर्गत नेपाली भाषा पर्दछ । नेपाली भाषाको स्तरीकरणको प्रयास नेपाली वर्णविन्यासकै स्तरीकरणबाटै सुरु भएको देखिन्छ । लेख्य नेपालीको स्तरीकरणका निम्ति विभिन्न प्रयासहरू भएका छन् । विक्रम संवत् १९५८ को गोरखापत्रको प्रकाशनसँगै विक्रम संवत् १९६५ पछिको राममणि आचार्य दीक्षितले चलाएको हलन्त बहिष्कार आन्दोलनलाई प्रमुख उपलब्धिको रूपमा लिन सकिन्छ । यस पछि गोरखा भाषा चन्द्रिका व्याकरण (१९६९), नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने ? (१९९१) को प्रकाशनले नेपाली वर्णविन्यासको आधारभूत स्वरूप प्रदान गरेको पाइन्छ । भर्षोवादी आन्दोलन (२०१३), विभिन्न शब्दकोशको प्रकाशन साथै विक्रम संवत् २०२९ मा साभा प्रकाशनले “नेपाली भाषाको एकरूपता सम्बन्धी लेखकहरूको गोष्ठीमा आयोजना गरेको लेखकहरूको बृहत् भेला पनि यस सन्दर्भमा सम्भना योग्य छ । यस्तै नेपाली वर्णविन्यासमा सुधार ल्याउने हेतुले पाठ्यक्रम विकास केन्द्र त्रिभुवन विश्वविद्यालयद्वारा प्रकाशित अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन (२०३६) ले अनिवार्य नेपाली शिक्षण गर्ने प्राध्यापकहरूको साभा सहमति अनुरूप नेपाली भाषा शिक्षणमा देखिएका समस्याहरूलाई समाधानको महत्त्वपूर्ण आधारभूमि तयार गरेको पाइन्छ ।

विक्रम संवत् २०४० मा तत्कालीन नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानद्वारा “नेपाली बृहत् शब्दकोश” प्रकाशित गरेपछि नेपाली वर्णविन्यासको प्रयोगमा सोही शब्दकोशलाई आधार मानी अगाडि बढेको पाइन्छ । यसै गरी पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी भक्तपुरद्वारा प्रकाशित “प्रकाशन सम्पादन शैली” (२०५६) ले प्रकाशनका क्रममा देखिएका वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटिलाई कम गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ । उक्त पुस्तकको भाग तीनमा वर्णविन्यास र शब्दभण्डार सम्बन्धी सामग्री प्रस्तुत गरिएको छ । यस भागमा विशेषतः माध्यमिक तहसम्मका विद्यार्थीमा नेपाली लेखनमा एकरूपता ल्याउने र अन्य सम्बद्ध पाठकहरूमा समेत नेपाली लेखनमा वर्णविन्यासगत सचेतता अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले तत्सम् तद्भव र भर्षा शब्द लेखनको प्रक्रियाहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

नेपाली वर्णविन्यास विषयक अधिगोष्ठी (२०५७) का साथै पछिल्लो समयमा हेमाङ्गराज अधिकारीको सम्पादकत्वमा “प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश” (२०६१) को प्रकाशन र नेपाल प्रज्ञा

प्रतिष्ठानको तत्वावधानमा हिमाल एसोसियसनको बाल साहित्य प्रवर्धन केन्द्र र “रुम टु रिड” नामक संस्थाहरूको संयुक्त आयोजनामा विक्रम सम्वत् २०६२ मा सम्पन्न लेख्य नेपालीको एकरूपीकरण विषयक राष्ट्रिय गोष्ठीका छलफल र निष्कर्ष पनि महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् (पूर्ववत) ।

यसरी वर्णविन्यासको विकासको सन्दर्भमा पछिल्लो समयमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशिका (२०६६) प्रकाशन गरेपछि वर्णविन्यास सम्बन्धी कतिपय पुराना मूल्यमान्यतालाई कायापलट गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । उक्त निर्देशिकाको सिद्धान्तले त्रिभुवन विश्वविद्यालय लेख्दै आइएकोमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय लेख्नुपर्ने देखिन्छ भने कतिपय ठाउँमा भद्दापन हटाउनका निम्ति भनी क्रियाको प्रयोग गर्दा “पुन्याइ दिनु हुने छ” जस्ता क्रियाको प्रयोग गर्न निर्देश गरेको पाइन्छ (पूर्ववत) ।

नेपाली वर्णविन्यासलाई व्यवस्थित तवरले विकास गर्दै जाने क्रममा ‘नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयको पाठ्यक्रम विकास केन्द्र जस्ता संस्थाहरूका साथै स्वदेशी र विदेशी विद्वानहरूको चिन्तन र प्रयासको कारण नेपाली वर्णविन्यासको आधुनिकीकरण र मानीकरणका लागि चिन्तन व्यक्त भएको पाइन्छ । संस्थागत रूपमा निस्कने व्याकरण, शब्दकोश, आयोजित गोष्ठीहरू, शिक्षण निर्देशिका र शैली पुस्तिका जस्ता विभिन्न उपयोगी पुस्तक पुस्तिकाहरूले उल्लेख्य योगदान गरेका छन् भने व्यक्तिगत रूपमा विभिन्न भाषाविद्, वैयाकरण र कोशकारहरूले व्याकरणात्मक कृति र शब्दकोशमार्फत वर्णविन्यासको स्तरीकरण र मानकीकरणका लागि प्रशस्त योगदान दिनाका साथै वर्णविन्यासका सम्बन्धमा स्नातकोत्तर तहको उपाधिका लागि गरिदै आएका अनुसन्धानहरूको पनि महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको पाइन्छ ।

यसरी नेपाली भाषाका क्षेत्रमा वर्णविन्यास सम्बन्धी नियमहरू बेलाबेलामा परिवर्तन हुँदै जानाले यसको प्रयोगको क्षेत्रमा निकै महत्त्वपूर्ण अवस्था देखिन्छ । यसर्थ नेपाली भाषाको स्तरीय मानक रूप निर्धारण गर्ने आधिकारिक निकाय कुन हो त ? कसले भनेका लेखेका कुरा आधिकारिक हुन् ? जस्ता अन्योलपूर्ण अवस्थामा वर्णविन्यास रहेको पाइन्छ । त्यसकारण भाषाका दिग्गज वर्गहरू एकै थलोमा बसी वर्णविन्यासगत प्रयोगको उचित निष्कर्ष दिई प्रयोग र प्रचलनमा ल्याउन ढिला भइसकेको देखिन्छ ।

अन्ततः यस शोध अध्ययनमा भने धनकुटा नगरपालिकाभित्रका सरकारी कार्यालयले प्रयोग गरेका नागरिक वडापत्रको भाषा निकै समयदेखि परिमार्जन नगरी उक्त वडापत्रहरूको प्रयोग गर्दै आएको र कतिपय कार्यालयका नागरिक वडापत्रनै खुइलिएर नबुझिने अवस्थासम्म

पुगिसेकेकाले भखरै आएका नयाँ मूल्य र मान्यता अनुरूप वर्णविन्यासगत नियमको उपयोग गरी शुद्ध नेपाली भाषाको प्रयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

२.१.२ वर्णविन्यास सम्बन्धी प्रचलित समसामयिक मान्यताहरू

२.१.२.१ ह्रस्व-दीर्घ सम्बन्धी नियम

नेपाली भाषाका स्वरवर्ण र व्यञ्जनवर्णमा लाग्ने मात्राहरूमध्ये केही स्वर र केही मात्राहरूका बिच दुई भेद छन् ती हुन् ह्रस्व र दीर्घ । खास गरी जस्तो उच्चारण भएपनि केही अवस्थामा 'इ' वा 'ी' र केही अवस्थामा 'ई' वा 'ी' लेख्ने गरिन्छ । तसर्थ ह्रस्व स्वरवर्ण भन्नाले अ, इ, उ, ऋ स्वरवर्ण र यिनका मात्रा ' ि ' ' उ ' र दीर्घ भनेर 'ई', 'ऊ' तथा यिनका मात्रा 'ी', 'ू' लाई सङ्केत गरिएको छ ।

यसरी नेपाली भाषामा प्रयोग हुँदै आएका तद्भव तत्सम र आगन्तुक शब्दका ह्रस्व दीर्घ सम्बन्धी पछिल्ला नियमलाई आधार मानी प्रयोग गरिएको छ ।

२.१.२.२ पद योग र पद वियोग सम्बन्धी नियम

लेख्य भाषाअन्तर्गत वाक्यभित्रका पदहरू कथ्य भाषाको प्रकृति अनुसार नै जोडिन्छन् र छुट्टिन्छन् । यसै प्रक्रियालाई क्रमशः पदयोग र पदवियोग भिन्नछ ।

पदयोग :

एक श्वास प्रवाहमा बोलिने वर्ण वा वर्ण समूहलाई अथवा पदहरूलाई एक डिकामा लेख्नु पदयोग हो; जस्तै: आँगनमा, आकाशलाई, हाँसउठ्दो, जालभेल आदि ।

(क) विभक्ति र वचन जनाउने प्रत्ययहरू जोडेर लेखिन्छन्; जस्तै: ईश्वरले, मान्छेलाई आदि ।

(ख) नामयोगी पदहरूलाई जोडेर लेख्नु पर्छ; जस्तै: छानामाथि, यसबाहेक, रामसित आदि ।

(ग) समस्त शब्दहरू जोडेर लेख्नु पर्छ; जस्तै: कालीमाटी, गाईगोठ, लामघरे आदि ।

(घ) द्वित्व प्रक्रियाद्वारा निर्मित अनुकरणात्मक पदहरू जोडेर लेख्नु पर्छ; जस्तै: घरैघर, मालताल, तिरितिरि, मरमसला आदि ।

(ङ) अकरणको न जोडेर लेखिन्छ; जस्तै: खाँदैन, नगर, गर्दैन आदि ।

- (च) मिलित क्रियापदहरू जोडेर लेखिन्छ; जस्तै: आइदेऊ, गाइदेऊ, सुतिदियो आदि । (तर छुट्टै लेख्न समेत सकिन्छ)
- (छ) संयोजकहरू जोडेर लेख्नु पर्छ; जस्तै: किनभने, तापनि, नत्रभने आदि ।
- (ज) नामपदसँग क्रिया मिलेर बनेका विशेषण पदहरू जोडेर लेखिन्छन्; जस्तै: कहालीलाग्दो, डरलाग्दो, हाँसउठ्दो आदि ।
- (झ) सबै पूर्वसर्ग (उपसर्ग) र परसर्ग (प्रत्यय) हरू जोडेर लेखिन्छन्; जस्तै: अकाल, उपकुलपति, घरेलु आदि ।
- (ञ) काल (लिङ्ग, वचन आदि) सूचक प्रत्ययहरू जोडेर लेखिन्छन्; जस्तै: भन्छ, भन्यो, सुने, सुन्लान आदि ।

पदवियोग :

प्रत्येक श्वास प्रवाहमा बोलिने वर्ण वा वर्ण समूहलाई छुट्टाछुट्टै डिकामा लेख्नु पदवियोग हो । जस्तै: ईश्वरका लागि, ज्ञानदेखि बाहेक, लौन नि, टार्नु थियो आदि ।

- (क) सम्पूर्ण निपात पदहरू अलग-अलग लेखिन्छन्; जस्तै: अँत, त्यो पो ठीक छ त, यो चाहिँ ठीक छैन क्यारे आदि ।
- (ख) प्रत्येक विभक्ति पछाडिको नामयोगी शब्दलाई छुट्टयाएर लेख्नु पर्छ; जस्तै: उसका लागि, आकाशको भन्दा, ज्ञानका निम्ति आदि ।
- (ग) विभाजक 'न' अलग लेख्नु पर्छ; जस्तै: न राम असल छ न हरी नै ठीक छ ।
- (घ) एउथै अर्थ इकाइका विशेषणयुक्त नाम पद, टुक्का र पदावलीहरू छुट्टाछुट्टै लेखिन्छन्; जस्तै: चित्रे डोको, नाके बोली, आँखा लाग्नु, बाटो काट्नु, त्रिभुवन विश्वविद्यालय आदि ।

२.१.२.३ 'ब र व' को प्रयोग सम्बन्धी नियम

तद्भव र आगन्तुक शब्दमा प्रायः उच्चारण अनुसार ब र व वर्णको प्रयोग गरिन्छ । तसर्थ यस्ता शब्दमा यी वर्ण छोट्याउन गाह्रो पर्दैन । जस्तै: बोक्रो, बन्दी, बतास, बाँदर, बखत, व्याग, वकिल, कुवा, भगवती आदि । नेपालीमा प्रचलित तत्सम शब्दहरूमा 'ब' उच्चारण भएपनि कतिपय शब्दमा 'व' लेख्नुपर्ने अवस्था छ । तसर्थ कुन ठाउँमा कुन वर्णको प्रयोग गर्ने ? यस बारेमा प्रयोगकर्ताले थाहा पाउनु अत्यावश्यक छ ।

२.१.२.४ 'श', 'ष', 'स' को प्रयोग सम्बन्धी नियम

तालव्य 'श' र मूर्धन्य 'ष' संस्कृत लिपिबाट आएका हुन् । नेपाली भाषामा प्रायः तद्भव र आगन्तुक शब्दमा 'स' को प्रयोग गरिन्छ । भाषिक अध्ययनको क्रममा यिनको प्रयोगका बारेमा ज्ञान हासिल गर्नु जरुरी देखिन्छ । नेपाली उच्चारणमा 'स' मात्र हुन्छ । त्यसैले उच्चारण एकै प्रकारको भएपनि वर्ण भने तीनओटा रहेका छन् ।

२.१.२.५ य र ए को प्रयोग सम्बन्धी नियम

विशेषण-सर्वनाम र सर्वनामबाट बनेको व्युत्पन्न शब्द, केही आगन्तुक शब्द र भूतकालिक क्रियामा य को प्रयोग गरिन्छ । जस्तै: यसरी, त्यो, भरिया आदि । यसै गरी क्रिया, कृदन्त, अव्यय र धातुबाट बनेका विशेषण र सङ्ख्यावाचक विशेषण शब्दमा प्रायः 'ए' को प्रयोग गरिन्छ ।

जस्तै: क्रिया-आए, आएन ।

कृदन्त-अव्यय - आएर, खाएर, गएर आदि ।

२.१.२.६ 'ऋ', 'रि', 'री' को प्रयोग सम्बन्धी नियम

तत्सम शब्दमा मात्र 'ऋ' को प्रयोग हुन्छ : ऋषि, ऋतु, ऋण आदि । भने 'रि' र 'री' को प्रयोग तत्सम, तद्भव र आगन्तुक सबै शब्दमा हुन्छ । जस्तै: रिकापी, रित्तो, रिक्सा, रिड, रीति, डायरी आदि (बराल र एटम, २०६५ : ६९) ।

२.१.२.७ 'छ', 'छे', 'छ्य' को प्रयोग सम्बन्धी नियम

नेपाली भाषाका धातु र सम्पूर्ण क्रियाहरूमा उच्चारण अनुसार 'छ' र 'छे' को प्रयोग गरिन्छ । जस्तै: छर्, छेक, छेपारो आदि ।

२.१.२.८ 'क्ष', 'क्षे', 'क्ष्य' को प्रयोग सम्बन्धी नियम

नेपाली भाषाको तत्सम् शब्दमा 'क्ष', 'क्षे', 'क्ष्य' को प्रयोग गरिन्छ । जस्तै: क्षण, अक्ष, क्षेत्र, आरक्ष्य, परिप्रेक्ष्य आदि ।

२.१.२.९ 'ग्यँ' र 'ज्ञ', को प्रयोग सम्बन्धी नियम

ग्यँ को प्रयोग आगन्तुक र तद्भव शब्दमा गरिन्छ । जस्तै: ग्याँस, ग्याँचो, ग्याँड आदि । भने 'ज्ञ' को प्रयोग तत्सम शब्दमा मात्र गरिन्छ । जस्तै: ज्ञान, अज्ञान, जिज्ञासा, विज्ञापन आदि ।

२.१.२.१० शरबिन्दु र चन्द्रबिन्दु सम्बन्धी नियम

(क) तत्सम शब्दमा य, र, ल, व, श, ष, स, ह, ज्ञ वर्णभन्दा अगाडि पञ्चम वर्णका लागि शरबिन्दु प्रयोग गरिन्छ । जस्तै: संयोग, संयम, संरचना, संवत्, अंशु, संज्ञा, संज्ञान आदि ।

(ख) चन्द्रबिन्दु (̣) ले नाकेध्वनिलाई बुझाउँछ । यस्ता नाके उच्चारण हुने शब्दमा चन्द्रबिन्दुको प्रयोग गरिन्छ । जस्तै: आँप, आँसु, घाँटी, जुँगा, तुवाँलो, बियाँ आदि (बराल र एमट, २०६५ : ७१) ।

२.१.२.११ हलन्त र अजन्त सम्बन्धी नियम

संस्कृतमा व्यञ्जन वर्णलाई 'हल्' भनिने हुँदा व्यञ्जनमा अन्त्य भएको शब्दलाई हलन्त भनिन्छ । शब्दका अन्त्यमा स्वर भएको वर्णको खुट्टो काटिन्छ । जस्तै:

(क) हलन्त उच्चारण गरिने क्रियापदमा : पढ्, भन्, गरिन्, होलान् आदि ।

(ख) केही अव्यय शब्दमा : इस्, उफ्, भन्, हट् आदि ।

(ग) केही अन्य तत्सम् शब्दमा : जगत्, विराट्, सम्राट्, संसद् आदि । भने संस्कृतमा 'अच्' भनेको स्वर हो र अन्त्यमा खुट्टो नकाटिने शब्दलाई अजन्त भनेको स्वर हो र अन्त्यमा खुट्टो नकाटिने शब्दलाई अजन्त भनिन्छ ।

(१) नाम, सर्वनाम, विशेषण र अव्ययको उच्चारणको अन्त्यमा हलन्त भएपनि खुट्टो काटिदैन । जस्तै: भात, भ्याल, असल, काम, जापान, हिमाल, चौपट आदि ।

(२) कतिपय अनुकरणात्मक शब्दको उच्चारण गर्दा हलन्त भए पनि खुट्टो काटिदैन । जस्तै: दनदन, सकसक, कलकल आदि ।

२.१.२.१२ पञ्चम वर्ण सम्बन्धी नियम

- (क) तत्सम् शब्दमा पञ्चम वर्णको प्रयोग हुँदा क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ अघि 'म्' को प्रयोग हुन्छ । जस्तै: खण्ड, अड्क, सन्देश, अञ्चल आदि ।
- (ख) तद्भव र आगन्तुक शब्दमा ङ, न्, म्, को प्रयोग हुन्छ । जस्तै: लण्डन्, कान्छा, साङ्गो, नाम्लो आदि (पूर्ववत) ।

२.२ लेख्य चिन्हको परिचय र प्रयोग

नेपाली भाषा देवनागरी लिपिमा लेखिन्छ । यस लिपिमा वर्णबाहेक चिन्हहरूको पनि प्रयोग गरिन्छ । अर्थमा फरक ल्याउने विभिन्न चिन्हहरूलाई नेपाली भाषाको लेखनका क्रममा ठीकठीक ठाउँमा प्रयोग गरिनु पर्दछ । लिखित रूपमा भाव व्यक्त गर्दा स्रोत आफू समक्ष नभएको बेला व्यक्त गर्न चाहेको कुरा प्रष्ट्याउन लेख्य चिन्हहरूको प्रयोग गर्नु पर्ने हुन्छ । यी चिन्हहरूको परिचय र प्रयोग यस प्रकार तल उल्लेख गरिएको छ ।

२.२.१ पूर्णविराम (।) चिन्ह

वाक्य पूरा भएको जानकारी दिन पूर्णविराम (।) को प्रयोग गरिन्छ । जस्तै: उ भात खान्छ । म स्कुल जान्छु ।

२.२.२ अल्पविराम (,) चिन्ह

वाक्यमा हुने छोटो विश्रामका लागि अल्पविराम (,) को प्रयोग गरिन्छ । जस्तै: राम, सीता र हरि पोखरा गए । जब जाडो हुन्छ, तब सिरक किन्छु ।

२.२.३ अर्धविराम (;) चिन्ह

वाक्यमा पूर्णविराम चिन्हभन्दा पहिले प्रयोग गरिने चिन्हलाई अर्धविराम (;) चिन्ह भनिन्छ । जस्तै: सबै नाचिरहेका छन्; खाइरहेका छन्; सबै भोजमा मस्त छन् ।

२.२.४ प्रश्नवाचक (?) चिन्ह

प्रश्न गर्दा वाक्यका अन्त्यमा यो चिन्हको प्रयोग गरिन्छ । जस्तै: तिमी किन आएनौ ?

२.२.५ विस्मयादिवोधक (!) चिन्ह

खुसी, आश्चर्य, दुःख, घृणा आदि भाव प्रकट गर्दा र सम्बोधन गर्दा यो चिन्हको प्रयोग गरिन्छ । जस्तै: आहो ! कति ठूलो सर्प । आहा ! तिम्रो भाइ कति राम्रो रहेछ ।

२.२.६ योजक (-) चिन्ह

वाक्यमा आएका दुईओटा शब्दलाई जोड्न यो चिन्हको प्रयोग गरिन्छ । जस्तै: आ-आफ्नो, घाम-छाया, सुख-दुःख आदि साथै हरफमा कुनै शब्द नअटाएमा पानाको दायाँ देउमा पनि यो चिन्हको प्रयोग गरिन्छ । जस्तै: उसले भनेको कुरा मैले सुने पनि अरू मानिस-हरूले सुनेनन् ।

२.२.७ निर्देशक (:-) चिन्ह

भनेका कुरालाई स्पष्ट पार्न निर्देशक चिन्हको प्रयोग गरिन्छ । जस्तै:- प्राणीहरू अनेकौँ किसिमका हुन्छन् । जस्तै:- अमिबा, मानिस, रुख आदि ।

२.२.८ तिर्यक (/) चिन्ह

कुनै पनि शब्दको विकल्प जनाउनु पर्दा यो चिन्हको प्रयोग गरिन्छ । जस्तै: पृथ्वीको पर्यायवाची शब्द धरणी/धर्ती/भूमि हुन्छ ।

२.२.९ उद्धरण (' '), (“ ”) चिन्ह

कुनै कुरालाई जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गर्दा यस चिन्हको प्रयोग गरिन्छ । इलाम, पुस्तक, पदवी, लेख आदिको उल्लेख गर्दा एकोहोरो चिन्हको प्रयोग गरिन्छ । जस्तै: मैले देवकोटाको 'मुनामदन' खण्डकाव्य पढेँ । कसैको भनाइ प्रस्तुत गर्दा दोहोरो चिन्हको प्रयोग गरिन्छ । जस्तै: "उद्देश्य के लिनु ? उडी चन्द्र छुनु एक ।"

२.२.१० कोष्ठक ( ) चिन्ह

अर्थ स्पष्ट पारी क्रमिक रूपले उदाहरण दिनुपरेमा यो चिन्हको प्रयोग गरिन्छ । जस्तै: उसको अध्ययन (पढाइ) राम्रो छ । (१), (२), (३), (४) आदि (पूर्ववत) ।

२.२.११ सापेक्ष विराम (:) चिन्ह

यो चिन्हको प्रयोग हुने खास नियम नभए पनि भनिएको कुरालाई खुलस्त वा प्रष्ट गर्दा अर्धविरामदेखि माथि र पूर्ण विरामभन्दा तल प्रायः शीर्षकहरूमा, लेखकहरूको स्वविवेकमा प्रयोग गरिन्छ; जस्तै: नेपाली साहित्यका आदिकवि: भानुभक्त, राम्रो रचना: मिठो नेपाली आदि ।

२.३ पदसङ्गतिको परिचय

वाक्यमा प्रयोग गरिएका पदहरूबीचको आपसी मेललाई पदसङ्गति भनिन्छ । वाक्यमा नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियापद बिच लिङ्ग, वचन, पुरुष तथा आदरको सङ्गति भएन भने त्यसमा व्याकरणिक अशुद्धि भै वाक्यले स्पष्ट अर्थ दिंदैन । जस्तै:

(क) नाम : सीता हिँड्यो । (लिङ्गको सङ्गति नभएको)

= सीता हिँडी । (पदसङ्गति भएको)

(ख) सर्वनाम : उनीहरू हाँस्छ । (पुरुष तथा वचनको सङ्गति नभएको)

= उनीहरू हाँस्छन् । (पदसङ्गति भएको)

(ग) विशेषण : म रोए । (पुरुषको सङ्गति नभएको)

= म रोए । (पदसङ्गति भएको)

(घ) आमा रोयो (आदरको सङ्गति भएको)

= आमा रुनुभयो । (पदसङ्गति भएको)

यसरी वाक्यमा आएका पदहरू (शब्दहरू) बीच आपसी मेल हुनुपर्दछ (बराल र एटम, २०६५ : १२२) ।

२.३.१ पदसङ्गतिका प्रकार

पदसङ्गति चार प्रकारका हुन्छन् :

(क) कर्ता र क्रियामा सङ्गति :

वाक्यमा रहेका कर्ता र क्रियापदमा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरको समानता वा मेल हुनु कर्ता र क्रियाको सङ्गति हो । जस्तै: राम खेल्छ ।

(ख) कर्म र क्रियापदको सङ्गति

कर्मवाच्य भएको वाक्यमा कर्मको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आदरमा नै क्रियापद रहेको हुन्छ । जस्तै: चोरद्वारा आमा अपहरण गरिनुभयो ।

(ग) नाम र सर्वनामको सङ्गति :

वाक्यमा प्रयोग भएको नाम जुन वचन र आदरमा छ, त्यस नामका सट्टामा प्रयोग हुने सर्वनाम पनि उही वचन र आदरमा हुन्छ । जस्तै: सीता आइन् र गीताले उनलाई भेटे ।

(घ) विशेषण र विशेष्यको सङ्गति :

वाक्यमा प्रयोग हुने विशेष्य (नाम) को जुन लिङ्ग, वचन, आदर छ; विशेषणको वचन, लिङ्ग, आदर पनि उही रहन्छ । जस्तै: काली केटी ।

(ड) भेदक र भेद्यको सङ्गति

षष्ठी विभक्तिका चिन्हरू को, का, की, रो, रा, री, नो, ना, नी, लागेका शब्दहरू विशेषण हुन्छन् । जसलाई भेदक पनि भनिन्छ । भेद्य भनेको भेदकले विशेषता बुझाउने नाम हो । भेद्य जुन लिङ्ग, वचन र आदरमा हुन्छ, भेदकको पनि सोही लिङ्ग, वचन र आदरमा रहेर मेल हुन्छ । जस्तै: मेरो भाइ, आफ्ना बुबा ।

यसरी हेर्दा वाक्यात्मक संरचनाभिन्न आउने पदहरू विचमा व्याकरणिक अभिलक्षणका आधारमा हुने मेललाई पदसङ्गति भनिन्छ । एउटा प्रमुख भाषिक एकाइमा जे-जे रूपगत व्याकरणिक कोटिहरू छन्, अर्को एकाइमा पनि त्यही अवस्था रहनु नै सङ्गति हो । तर नेपाली भाषाका वाक्यमा आउने एकाइ विचमा सङ्गति नमिले वाक्य अस्वाभाविक बन्छ ।

यसरी हेर्दा नेपाली भाषामा वर्णविन्यास सम्बन्धी विभिन्न नियमहरू रहेको पाउन सकिन्छ । माथि उल्लेखित नियमहरू भन्दा अझै धेरै नियमहरू पनि रहेका छन् । तर यस शोधमा मुख्य मुख्य वर्णविन्यासका नियमहरूको बारेमा उल्लेख छ । यिनै उल्लेखित नियमहरूको अवलम्बन गरी धनकुटा जिल्लाका तीनओटा गा.वि.स.भिन्नका तीन सामुदायिक विद्यालयमा कक्षा पाँचमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूले गर्ने वर्णविन्यासगत त्रुटिमा यो अध्ययन निहित रहेको छ ।

अध्याय - तीन

कक्षा पाँचका विद्यार्थीहरूले गर्ने वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटिहरू

३.१. ह्रस्व र दीर्घ सम्बन्धी त्रुटिको विश्लेषण

वर्णविन्यास लेखनका क्रममा विद्यार्थीहरूले त्यस्ता ठाउँमा बढी त्रुटि गर्ने गर्दछन् । जहाँ मौखिक भाषाका रूपबाट लिखित रूपमा भिन्नता हुन्छ । भाषा सिक्ने क्रममा विद्यार्थीहरूबाट वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटि हुने गरेको पाइन्छ । लिपिको विकास भएदेखि नै शब्द वा पदहरूमा निश्चित ठाउँमा वर्ण वा मात्राको प्रयोग गर्नुपर्दछ । वर्णविन्यास लेख्य भाषाले जन्माएको आफ्नो परम्परा हो (अधिकारी, २०५०:१३५) ।

वर्णविन्यास विकासका क्षेत्रहरूमध्ये ह्रस्व र दीर्घलाई महत्वपूर्ण मानिन्छन् । लेख्य भाषामा प्रयोग गरिने मात्रा (इ, उ, ि,ु) ह्रस्व हुन् भने (ई, ऊ, ि,ू) दीर्घ हुन् । भाषा सिक्दा र सिकाउँदा यस सम्बन्धी त्रुटिले ज्यादै समस्या देखाएको छ । शब्दादि, शब्दमध्य र शब्दान्तमा विद्यार्थीहरूले त्रुटि गरि नै रहन्छन् । प्रस्तुत शोधपत्रको अध्ययनका क्रममा तीन ओटा गा.वि.स.का तीन ओटा विद्यालयलाई लिइएको छ । उक्त विद्यालयका विद्यार्थीहरूको नमुना छनौट गरी विद्यार्थीहरूले गरेका कार्यका आधारमा हेर्दा शब्दादि, शब्दमध्य र शब्दान्तमा ह्रस्व र दीर्घको ख्याल नगरी ह्रस्व लेख्नुपर्ने ठाउँमा दीर्घ र दीर्घ लेख्नुपर्ने ठाउँमा ह्रस्व लेख्ने गरेको पाइयो ।

३.१.१. ह्रस्वसम्बन्धी त्रुटि

वर्णविन्यासगत त्रुटिका क्षेत्रहरूमध्ये प्रमुख क्षेत्र ह्रस्व (मात्रा) मा पनि प्रशस्तै त्रुटि भएको देखिन्छ । यसै क्षेत्रमा तल्लो तहका अधिकांश विद्यार्थीहरूले त्रुटि गर्ने गर्दछन् । यस्ता मात्राको

उचित प्रयोग नहुँदा शब्दको अर्थमा फरक पर्दछ । त्यसैले कथ्य (मौखिक) भाषामा जे उच्चारण गरिन्छ, लेख्य भाषामा सोही उच्चारणार्थ ध्वनि लिपिबद्ध गर्दा ह्रस्वको भाषालाई बढी ख्याल पुऱ्याउनु पर्दछ । बाइमात्रा, तर्कुले लागेका छिटो वा थोरै समयमा उच्चारण हुने वर्ण ह्रस्व हुन् । ह्रस्वको प्रयोगलाई अझ स्पष्टसँग बुझ्नका लागि तल तालिकामा प्रस्तुत गरिन्छ ।

विवरण	ह्रस्व	
	बाइमात्रा	तर्कुले
सङ्केत चिन्ह	ि	ु
प्रयोग	कि	कु
	इ	उ

क) शब्दादिमा त्रुटि

यस तहमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषा लेखन प्रयोगमा दिइएका कतिपय शब्दहरूमा ह्रस्व लेख्नुपर्ने ठाउँमा दीर्घ लेखेर त्रुटि गरेको भेट्टाइयो । उक्त कुरा अनुसन्धानद्वारा प्राप्त भएको हो । शब्दको अगाडि दीर्घ लेखी शब्दहरूमा त्रुटि गर्ने विद्यार्थीहरू बढी छन् भने शब्दको अगाडि कम त्रुटि गर्ने विद्यार्थीहरू कमै नै रहेका छन् । विद्यार्थीहरूले त्रुटि गर्ने क्षेत्रहरू विशेषतः नाम, क्रिया, सर्वनाम र संयोजक वर्गका शब्दहरूमा भेट्टाइयो । अधिकांश रूपमा विद्यार्थीहरूले निम्न शब्दहरूमा त्रुटि गरेका पाइयो ।

जस्तै :

यीनी	पुर्व
छीमेकी	वीरुवा
वीचार	सीपाहि
हीउँ	कीताव
हीमाल	मीति

माथिका उदाहरणलाई हेर्दा विद्यार्थीहरूले शब्दको अगाडि ह्रस्व लेख्नुपर्ने ठाउँमा दीर्घ लेखेर बढी मात्रामा ह्रस्वसम्बन्धी त्रुटि गरेको पाइयो । अनुसन्धानको क्रममा लिइएका विद्यालयका धेरैजसो विद्यार्थीहरूले एकै प्रकारका शब्दहरूमा त्रुटि गरेको देखियो भने केही शब्दहरूमा त्रुटि नभएका पनि छन् । जस्तै :

स्थिति	मित्र
तिर्खा	दुई
पिउनु	

शब्दको आदिमा नाम वर्गका शब्दहरूमा बढी मात्रामा दीर्घ लेखेर त्रुटि गरेका छन् । त्यसैले यो क्षेत्र त्रुटिविहीन देखिदैन ।

ख) शब्दमध्यमा त्रुटि

नेपाली भाषा लेख्ने क्रममा शब्दादिमा मात्र नभई शब्दको मध्यमा पनि विद्यार्थीहरूले उचितकै त्रुटि गरेको पाइयो । शब्दको मध्यमा ह्रस्व लेख्नुपर्ने ठाउँमा दीर्घ लेखेर शब्दमध्यमा ह्रस्वसम्बन्धी त्रुटि गरेको भेट्टाइयो । यस क्षेत्रमा विशेष गरी विद्यार्थीहरूले नाम र क्रिया वर्गमा त्रुटि गरेका छन् । शब्द मध्यमा ह्रस्व लेख्नु पर्ने ठाउँमा दीर्घ लेखेर निम्न शब्दहरूमा त्रुटि गरेको भेट्टाइयो । जस्तै :

उचीत	एशीया
बहीष्कार	महीला
लिखीत	अतीथि
गरीन्	भनीन्
मानीस	

नेपाली भाषामा प्रचलित शब्दलाई लेख्दा कतै ह्रस्व लेख्नु पर्दछ, भने कतै दीर्घ इकार र उकारको प्रयोग गरिनु पर्दछ । यहाँ अनुसन्धानका क्रममा अध्ययन गरिएका विद्यालयका विद्यार्थीहरूले शब्द मध्यमा ह्रस्व लेख्ने पर्ने ठाउँमा दीर्घ लेखेर त्रुटि गरेको पाइयो । उक्त कुरा अनुसन्धानबाट प्राप्त हुन आएको हो । त्रुटि नगरेका केही थोरै शब्दहरू पनि पाइयो तर ती ज्यादै थोरै छन् । जस्तै :

सिकिस्त	बाहिरी
मन्दिर	

माथिका त्रुटिहरूलाई समग्रमा हेर्दा के स्पष्ट हुन्छ, भने नाम शब्दका मध्यमा ह्रस्व लेखिनु पर्ने ठाउँमा धेरैले दीर्घ लेखेर त्रुटि गरेका छन् ।

ग) शब्दान्तमा त्रुटि

विद्यार्थीहरूले भाषा सिक्ने क्रममा शब्दादि, शब्दमध्यमा जुन तरिकाले त्रुटि गरेका छन् सोही अनुरूप शब्दान्तमा पनि त्रुटि गर्ने प्रवृत्ति रहेका छन् । प्रायजसो यस क्षेत्रमा धेरै विद्यार्थीहरूले त्रुटि गरेको भेट्टाइएको छ । सामान्यतः नाम, अव्यय र संयोजक वर्गमा त्रुटि देखिएका छन् । प्रायः एकै शब्दहरूमा सबै विद्यार्थीहरूले त्रुटि गरेका छन् । शब्दको अन्त्यमा ह्रस्व लेख्नुपर्नेमा दीर्घ लेखेर त्रुटि गरेको पाइयो । यस क्षेत्रमा दीर्घ लेखेर त्रुटि गरेका शब्दहरू निम्नानुसार छन् । जस्तै :

उपलब्धी	अगाडी
विभक्ती	मूर्ती
प्रस्तुती	ज्योती
पछाडी	पनी
कृषी	

उपरोक्त उदाहरणमा कुनै न कुनै शब्दमा धेरै विद्यार्थीहरूले शब्दान्तमा त्रुटि गरेका पाइयो । त्रुटि नभएको कुनै पनि शब्द भेटिएन । सबै विद्यार्थीहरूले कहीं न कतै धेरथोक त्रुटि गरेका देखियो ।

ह्रस्व सम्बन्धी समग्रमा त्रुटि क्षेत्रलाई केलाउँदा विद्यार्थीहरूले शब्दादि र शब्दमध्यममा एउटै अनुपातमा त्रुटि गरेको देखियो । त्यसैले दुवै क्षेत्रमा त्रुटि गर्ने विद्यार्थीहरू ५२ प्रतिशत र त्रुटि नगर्ने विद्यार्थीहरू ८ प्रतिशत रहेका देखिए भने शब्दान्तमा त्रुटि गर्ने विद्यार्थीहरू ५५ प्रतिशत र त्रुटि नगर्ने विद्यार्थीहरू ५ प्रतिशत रहेका छन् ।

यसरी ती तीनओटै शब्दादि, शब्दमध्य र शब्दान्त ह्रस्वसम्बन्धी त्रुटिहरूलाई केलाएर हेर्दा सबैभन्दा बढी भनेको नाम वर्गमा शब्दहरूमा, त्यसपछि क्रिया वर्गमा, थोरै मात्रामा सर्वनाम, संयोजक र अव्यय शब्दहरूमा भएको देखिन्छ ।

३.१.२. दीर्घसम्बन्धी त्रुटि

दीर्घसम्बन्धी वर्णविन्यासगत त्रुटि क्षेत्र अर्को प्रमुख त्रुटि क्षेत्र हो । यसको प्रयोगमा पनि तल्लो तहमा अध्ययन गर्ने अधिकांश विद्यार्थीहरूले त्रुटि गर्ने गर्दछन् । यदि मात्रामा उचित प्रयोग गर्न सकिएन भने शब्दको अर्थमा समेत फरक पर्न जान्छ । त्यसैले भाषागत अशुद्धिलाई हटाई शुद्ध भाषिक लेखनको लागि दीर्घको प्रयोगलाई सही किसिमले प्रयोग गरिनु पर्दछ । कथ्य (मौखिक) भाषामा उचित मात्रालाई ख्याल नगरिएता पनि कथ्य सामग्रीलाई लिखित रूपमा व्यक्त

गर्दा भने विशेष रूपले ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ । दाहिना वा बर्धने लागेका धेरै बेरसम्म उच्चारण हुने वर्ण दीर्घ हुन् ।

मूलतः तद्भव आगन्तुक सङ्ख्यावाचक शब्दको सुरुमा दीर्घ लेख्ने चलन छ । त्यस्तै सङ्ख्यावाचक शब्द एवम् विध्यर्थक क्रियापदको बीचमा दीर्घ लेख्ने गरिन्छ । तद्भव र आगन्तुक सर्वनाम, विशेषण, जाति, पेसा, थर, स्त्रीलिङ्गी जस्ता शब्दको अन्त्यमा दीर्घ लेख्ने चलन छ । उक्त प्रयोगलाई स्पष्टसँग बुझ्नको लागि तालिकामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

विवरण	दीर्घ	
	दाहिना	बर्धन
सङ्केत चिन्ह	ी	्
प्रयोग	की	कू
	ई	ऊ

क) शब्दादिमा त्रुटि

शब्दादिमा नेपाली भाषा लेखनमा दीर्घ सम्बन्धीको प्रयोग सही ठाउँमा गर्न नसकेको देखिन्छ । यो पनि वर्णविन्यासीय त्रुटि क्षेत्र हो । तल्लो तहका नेपाली भाषाको अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूले शब्दादि क्षेत्रमा प्रशस्तै त्रुटि गर्ने गर्दछन् । उक्त त्रुटिहरूलाई राम्रोसँग केलाउनका लागि गरिएको प्राप्त अनुसन्धानबाट हेर्दा प्रायः सबै विद्यार्थीहरूले यस क्षेत्रमा त्रुटि गरेकै पाइयो । जस्तै :

शिर्षक	भुगोल
पिडीत	भुमि
श्रिमती	मुल्याडकन
विर	तिक्षण
तिर्थ	तिब्र
भुण	

माथिका उदाहरणबाट के स्पष्ट हुन्छ भने शब्दादिमा दीर्घ लेख्नुपर्ने ठाउँमा ह्रस्व लेखेर विद्यार्थीहरूले दीर्घ सम्बन्धी त्रुटि गरेको देखियो । जुनकुरा अनुसन्धानबाट विद्यालयका शतप्रतिशत विद्यार्थीहरूले एकै शब्दहरूमा त्रुटि गरेको भेटाइयो । विशेष गरी यस क्षेत्रमा नाम,

शब्द र विशेषण वर्गका शब्दहरूमा त्रुटि गरेको पाइयो । त्यसैले उक्त क्षेत्रमा विद्यार्थीहरूले कुनै न कुनैले केही न केही शब्दमा त्रुटि गरेकै छन् । त्रुटि नगरेको शब्द भने कहीं पनि भेटिएनन् ।

ख) शब्दमध्यमा त्रुटि

यस तहमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीको तथ्य सामग्रीलाई प्रस्तुत गर्दा दिइएका कतिपय शब्दहरूमा प्रशस्तै रूपमा विद्यार्थीहरूले त्रुटि गरेको भेटाइयो । यो क्षेत्रमा पनि प्रायः एकै शब्दहरूमा धेरैले त्रुटि गरेको देखियो । नमुना छनोटमा परेका जम्मा ६० जना विद्यार्थीहरूमा ५४ जनाले शब्द प्रयोगमा त्रुटि गरेको पाइयो भने ६ जनाले सही रूपमा प्रयोग गरेका छन् । सही प्रयोग नभएका शब्दहरू निम्नानुसार छन् । जस्तै :

विभुति	कुटिर
आभुषण	प्राचिन
आशिर्वाद	शरिर
प्रतिक	

शब्दमध्यमा दीर्घ लेख्नुपर्ने ठाउँमा धेरैजसो विद्यार्थीहरूले दीर्घको प्रयोग नगरी ह्रस्वको प्रयोग गरेर त्रुटि गरेको पाइयो । त्रुटि भएका शब्दहरू नाम वर्गका रहेका छन् । त्यसैले यो क्षेत्र पनि त्रुटिविहीन छैन । त्रुटि नभएका दीर्घसम्बन्धी शब्दहरू भने विद्यार्थीहरूले ज्यादै थोरै लेखेको पाइयो ।

ग) शब्दान्तमा त्रुटि

भाषिक लेखनको क्रममा शब्दान्तमा दीर्घसम्बन्धी त्रुटि क्षेत्रलाई केलाउँदा विद्यार्थीहरूले यस क्षेत्रमा पनि त्यत्तिकै त्रुटि गर्ने गर्दछन् । यस तहमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूले पनि दीर्घको प्रयोगमा अधिकांश रूपमा त्रुटि गर्ने प्रवृत्ति देखियो । उक्त कुरा अनुसन्धानबाट प्राप्त भएको हो । यस क्षेत्रमा पनि धेरै विद्यार्थीहरूले त्रुटि गरेका छन् । जस्तै :

चिम्टि	पुतलि
नलि	पुत्रि
नारि	तरकारि
चरि	उनि
हामि	भित्रि

बहालि

बस्ति

बसन्ति

माथिका त्रुटिहरूलाई हेर्दा के स्पष्ट हुन्छ भने यस तहमा विद्यार्थीहरूले शब्दान्तमा दीर्घको प्रयोग गर्नुपर्ने ठाउँमा ह्रस्वको प्रयोग गरी त्रुटि गरेको पाइयो । यस क्षेत्रमा प्रायः सबै विद्यार्थीहरूले एउटै शब्दहरूमा त्रुटि गरेका छन् । उक्त त्रुटि भएको क्षेत्र विशेषतः नामवर्ग र केही सर्वनाम शब्दमा भएको देखियो । विद्यार्थीहरूले धेरथोर सबै शब्दहरूमा त्रुटि गरेकै छन् । सही प्रयोग भने गरेको पाइदैन ।

यसरी उल्लिखित ह्रस्व र दीर्घसम्बन्धी त्रुटिको समग्र विश्लेषणलाई हेर्दा विद्यार्थीहरूले वर्णविन्यास अन्तरगत ह्रस्व र दीर्घसम्बन्धी त्रुटिहरू प्रशस्त मात्रामा गरेको पाइयो । उक्त त्रुटिलाई केलाउँदा शब्दादि, शब्दमध्य र शब्दान्त अन्तरगत तीन ओटै क्षेत्रमा एकै अनुपातमा त्रुटि भएको पाइएनन् । शब्दादिमा दीर्घको प्रयोगमा त्रुटि गर्ने विद्यार्थीहरू शतप्रतिशत देखिन आएका छन् । यस क्षेत्रमा त्रुटि नगर्ने विद्यार्थी कुनै पनि देखिएनन् । बढी त्रुटि क्षेत्र पनि यही नै हो । त्यस्तै गरी शब्दादिको तुलनामा शब्दमध्यमा केही कम त्रुटि गरेको पायो भने शब्दमध्यको तुलनामा शब्दान्तमा भन्ने कम त्रुटि भएको देखियो । जे भएतापनि समग्र रूपमा हेर्दा कुनै न कुनै विद्यार्थीले कुनै न कुनै शब्दमा त्रुटि गरेकै छन् । त्रुटिविहीन भएको क्षेत्र भने भेटिएनन् ।

३.२. 'श, ष, स' सम्बन्धी विश्लेषण

नेपाली वर्णमालामा तीनवटा 'स' को प्रयोग पाइन्छ । कथ्य नेपाली भाषामा एउटा मात्र 'स' को प्रयोग भए तापनि तत्सम वर्णविन्यासको नियम अनुसार लेख्य भाषामा 'श' र 'ष' समेत प्रयोग प्रचलनमा रहेका छन् । जसलाई उच्चारण स्थानका फरकले छुट्याइन्छ । नेपाली वर्णमालामा तीन रूपबाट 'स' को प्रयोग हुने भए तापनि यिनीहरूलाई उचित रूपले प्रयोग गर्न कुनै भन्फट भने देखिदैन, सजिलैसँग प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ । श, स, ष भाषाका कुनै अर्थभेद वर्ण होइनन् (अधिकारी, २०५३ : ११२) । उच्चारणमा खासै पृथकता नपाइने हुँदा अधिकांश विद्यार्थीहरूले 'स' लेख्नु पर्ने ठाउँमा 'श' र 'ष' लेखेर त्रुटि गरेका हुन्छन् । कतिपय अवस्थामा सही प्रयोग नहुँदा वास्तविक अर्थबाट विचलित भएर अर्को अर्थ लाग्न सक्छ । प्रस्तुत शोधमा कक्षा पाँचमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूले कुन-कुन ठाउँमा कसरी-कसरी 'स' लेखनमा त्रुटि गर्दछन् भन्ने कुरा प्राप्त आधारमा छुट्टाछुट्टै रूपमा केलाएर देहाय बमोजिम विश्लेषण गरिएको छ ।

३.२.१ 'श' को प्रयोगगत त्रुटि

नेपाली भाषामा लेख्य रूपमा प्रयोग हुने 'स' मा 'श' को प्रयोग गरी विद्यार्थीहरूले त्रुटि गरेको पाइयो । 'श' लाई तालब्य 'श' भनिन्छ, र अंग्रेजी फारसी र उर्दु भाषाबाट नेपाली भाषामा आएका शब्दहरूमा 'श' कै प्रयोग गरिन्छ । जस्तै : कुजु र तुष्यलु अक्षरलाई नेपालीमा लेख्दा कजवउभ शेष) र अकउयकष्यल (कम्पोजिसन्) हुन्छ । त्यस्तै गरी संस्कृतका तत्सम शब्द र विसर्ग सन्धिको प्रयोग हुने स्थानमा प्रायः 'श' नै लेखिन्छ । जस्तै :- शशि, इशितहार (शर्मा, २०६० : ३४) । यस्ता कुरालाई प्राथमिक तहमा अध्ययनरत त्यसमा पनि विमातृभाषी शिक्षार्थीहरूले हेक्का राख्न नसक्नु स्वभाविक नै हो र त्रुटिलाई पनि स्वभाविक नै मान्नु पर्ने हुन्छ । प्रस्तुत शोध तयार पार्ने क्रममा जम्मा ६० जना विद्यार्थीहरूको मध्ये 'श' को प्रयोगमा त्रुटि गर्ने विद्यार्थी ५० जना र त्रुटि नगर्ने विद्यार्थी १० जना रहेको पाइयो ।

यसरी उक्त विद्यार्थीहरूको प्रयोगलाई हेर्दा प्रायः जसो विद्यार्थीहरूले 'श' को प्रयोगमा त्रुटि गरेको पाइयो । शब्दभित्र वर्ण रखाइका क्रममा विद्यार्थीहरूबाट यस्तो त्रुटि गर्ने गरेको पाइयो । जसलाई नमुनाका रूपमा यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

विसिस्ट	सोत
सोषित	क्रमसः
स्वास	वैस्य
रासि	पस्चिम
सुद्र	स्लेस

यसैगरी कतिपय शब्दहरूमा त्रुटि नगरेको समेत पाइयो । जसलाई नमुनाका रूपमा यहाँ उल्लेख गरिएको छ :

शेष, निश्चय, दर्शक, प्रशंसा आदि

माथिको उदाहरणबाट के प्रस्ट हुन्छ भने तल्ला कक्षामा अध्ययनरत यस्ता विमातृभाषी शिक्षार्थीहरूले मानक नेपाली भाषा प्रयोगका सन्दर्भमा 'श' वर्णको लेख्य प्रयोगमा प्रशस्त त्रुटि गर्ने गरेको पाइयो । विद्यार्थीहरूले शब्दको अगाडि, बीच र पछाडि मोटो 'श' लेख्नु पर्ने ठाउँमा उच्चारणलाई आधार बनाई पातलो 'स' को प्रयोग गरी वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटि गर्ने रहेछन् भन्ने देखाएका छन् । यसो हुनाको कारण विद्यार्थीहरूको स्तर र नेपालीमा प्रयुक्त तीनवटा 'स' को प्रयोग क्षेत्रमा हुने ज्ञानको कमी रहेको देखिन्छ ।

३.२.२ 'ष' को प्रयोगमा त्रुटि

नेपाली भाषामा प्रयोग हुने 'ष' को प्रयोग सन्दर्भमा विद्यार्थीहरूले 'स' को प्रयोग गरी वही नै त्रुटि गर्ने गरेको पाइयो । 'ष' लाई मुर्धन्य 'स' भनिन्छ र नेपाली भाषामा तत्सम शब्दहरूमा मुर्धन्य 'ष' को प्रयोग गर्ने गरिन्छ । यसलाई 'ट', 'प' र 'क' वर्गका वर्णका अधि रहेको अवस्थामा प्रयोग गरिन्छ । यिनै कुरालाई ख्याल नगर्दा विद्यार्थीहरूले यो 'ष' को प्रयोगमा त्रुटि गरेको पाइयो । प्रस्तुत शोध तयार पार्ने क्रममा विद्यार्थीहरूबाट संकलित तथ्याङ्कका आधारमा जम्मा ६० जना विद्यार्थीमध्ये ५४ जनाले त्रुटि गरेको र ६ जनाले त्रुटि नगरेको पाइयो । उक्त सङ्कलित तथ्याङ्कलाई हेर्दा 'ष' को ठाउँमा 'स' तथा 'श' लेखेर धेरैजसो विद्यार्थीहरूले त्रुटि गरेको पाइयो जसलाई नमुनाका रूपमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिस्कार	निकृष्ट
पौस	पुष्ट
शडयन्त्र	शिश्ट
निश्मर्क	अविस्कार
दुस्कर्म	भूसित

त्यसैगरी कतिपय शब्दहरूमा त्रुटि नभएको समेत पाइयो । जस्तै :

आकर्षण, कृषक, वर्षा आदि

यसरी तुलनात्मक रूपमा हेर्दा त्रुटि गर्ने भन्दा त्रुटि गर्ने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या बढी देखियो ।

३.२.३ 'स' को प्रयोगमा त्रुटि

नेपाली भाषामा लेख्य रूपमा प्रयोग हुने तीन ओटै 'स' (श, ष र स) मध्ये पातलो 'स' लाई दन्त्य 'स' पनि भनिन्छ । तत्सम शब्दमा अगाडि, बीचमा र अन्त्यमा पातलो 'स' कै प्रयोग गरिन्छ । स, सत्, सम, सु, स्व, स्वयम् जोडिएका अवस्थामा शब्दको अगाडि 'स' को प्रयोग हुनुका साथै सबै तद्भव र आगन्तुक शब्दमा पनि पातलो 'स' को मात्रै प्रयोग हुने गर्दछ । नेपाली भाषा लेखनका क्रममा विद्यार्थीहरूले 'स' को प्रयोगमा पनि त्रुटि गर्ने गर्दछन् । विद्यार्थीहरूलाई कुन 'स' को प्रयोग कहाँ गर्ने पत्तै हुँदैन र जथाभावी रूपमा प्रयोग गरिरहेका हुन्छन् । त्यस्तै 'स' लेख्नुपर्ने ठाउँमा 'श' 'ष' लेखेर विद्यार्थीहरूले त्रुटि गरिरहेका हुन्छन् । प्रस्तुत

शोधमा जनसङ्ख्या नमुनाका रूपमा छनोट गरेका ६० जना विद्यार्थी मध्ये ३७ जनाले त्रुटि गरेको पाइयो भने २३ जनाले त्रुटि नगरेको पाइयो । तुलनात्मक रूपमा पातलो 'स' को प्रयोगको त्रुटि केही कम पाइयो । प्राप्त सामग्रीलाई हेर्दा 'स' को प्रयोगमा त्रुटि भएका केही शब्दहरू यस प्रकार रहेको पाइयो :

ब्रिटिश	शहकार्य
कोशिस	शाक्षी
स्टेशन	रजश्वला
शंरचना	शाहश
शदाचार	शंयुक्त
बदमाश	

त्यस्तै गरी केही शब्दहरूमा त्रुटि नगरेको समेत पाइयो । जस्तै :

सफल	सबै
प्रयास	स्वर्ग
नमस्कार	पुस्तक
सहयोग	साल

यसरी माथिको उदाहरणलाई हेर्दा 'स' को प्रयोगमा त्रुटि गर्ने र नगर्ने विद्यार्थीहरू बराबरी जस्तो पाइयो । तापनि विद्यार्थीहरूले विभिन्न शब्दहरूमा पातलो 'स' को प्रयोग गरी वर्ण विन्सायगत पक्षमा त्रुटि गरेको स्पष्ट हुन आउँछ ।

उल्लिखित कुराहरूलाई आधार मान्दा यस कक्षाका विद्यार्थीहरूले 'श, ष र स' सम्बन्धी त्रुटिको व्याख्या विश्लेषण गर्ने क्रममा सबैले एकैनासले गरेको पाइएन । अध्ययनका क्रममा विद्यार्थीहरूले 'श, ष र स' को रखाइक्रम र स्थान ख्याल नगरी तथा मातृभाषाको प्रभाव स्वरूप जहाँ जे मन लाग्यो त्यहीँ प्रयोग गरेको समेत पाइयो । यस क्रममा 'ष' को प्रयोगगत त्रुटि सबैभन्दा बढी र 'स' को प्रयोगगत त्रुटि सबैभन्दा कम पाइयो ।

३.३. 'य' र 'ए' सम्बन्धी त्रुटिको व्याख्या

नेपाली भाषामा प्रयुक्त उच्चारित दुई वर्णहरू पनि लेख्य रूपमा फरक किसिमले प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ । विद्यार्थीहरूले लेखाइका क्रममा 'य' लेख्नु पर्ने स्थानमा 'ए' र 'ए' लेख्नुपर्ने स्थानमा 'य' मा वैकल्पिक चिन्हका रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको पाइएको छ । 'ए' र 'य' सम्बन्धी

अन्य य-ए , ये-ए, यी-ई, यि-इ जस्ता वर्ण विन्यासमा पनि विद्यार्थीहरूले प्रशस्त त्रुटि गर्ने गरेको पाइयो । यस्ता अक्षरहरूलाई उच्चारण गर्दा एकै किसिमबाट उच्चारित भए तापनि लेख्य रूपमा फरक छुट्याएर सही किसिमले लेख्नु पर्ने हुन्छ । 'इ' स्वर वर्ण र 'य' व्यञ्जन तालव्य भएकाले यसको उच्चारण तालुबाट गरिन्छ । 'ए' को उच्चारण कण्ठ तालुबाट हुने भएकाले यो पनि तालुसँगै सम्बन्धित हुन्छ (पूर्ववत) ।

विद्यार्थीहरूले कथ्य भाषामा 'य' लाई 'ए' को रूपमा पनि उच्चारण गर्ने गर्दछन् । जस्तै : यता/एता, यस्तो/एस्तो । त्यसै कारणले उक्त उच्चारणको प्रभाव लेखनको क्रममा पनि पर्नु स्वभाविक हो । त्यसै गरी ए र ऐको उच्चारणगत भिन्नता विद्यार्थीहरूले छुट्याउन नसक्दा पनि त्रुटि हुने गर्दछ । जस्तै :- गाएको/गाएको, भए/भये जस्ता शब्दहरूमा एक अक्षरको विकल्पमा अर्को अक्षर प्रयोग गर्ने गर्दछन् । इ र ई को प्रयोग पक्षमा पनि विद्यार्थीहरूले वैकल्पिक रूपमा लेखी त्रुटि गर्ने गरेको पाइयो । जस्तै :- खाई/खायी, गई/गयी आदि । यस्ता खालका त्रुटिहरू विशेष गरी तल्ला कक्षामा हुने गरेको पाइन्छ । यसलाई वर्णविन्यासगत त्रुटि क्षेत्र मानिन्छ । यसरी विद्यार्थीहरूले 'य र ए' सम्बन्धी त्रुटिको क्षेत्र कस्ता-कस्ता रहेत भन्ने सन्दर्भमा यसरी छुट्टाछुट्टै देखाइएको छ :

३.३.१. 'य' को प्रयोगमा त्रुटि

नेपालीमा 'य' लाई अर्धस्वर वर्ण मानिन्छ । यो सर्वनाम शब्दका अतिरिक्त केही सद्भव तथा मौलिक शब्दहरूमा प्रयोग हुन्छ । भाषा सिकाइका क्रममा धेरै विद्यार्थीहरूले 'य' लेख्नु पर्ने ठाउँमा 'ए' लेखी वर्णविन्यासगत त्रुटि गर्ने गर्दछन् । कक्षा पाँचमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूले पनि 'य' लेखन प्रक्रियामा त्रुटि गरेको पाइयो । प्राप्त तथ्यका आधारमा 'य' को प्रयोग पक्षमा त्रुटि गर्ने विद्यार्थीहरू ४४ जना र त्रुटि नगर्ने विद्यार्थीहरू १६ जना रहेका छन् । विद्यार्थीहरूले निम्न शब्दहरूमा अधिकांश त्रुटि गरेको पाइयो ।

इनी	भवदीए
एति	प्रेरणादाई
रचइता	एकिन
सुखदाई	

विद्यार्थीहरूले यस्ता शब्दमा त्रुटि गरे तापनि निम्न शब्दहरूमा त्रुटि नगरेको पनि पाइयो । जस्तै :

डायरी	यमराज
यज्ञ	यथार्थ
राष्ट्रिय	यस्तो

उपर्युक्त त्रुटिहरूलाई केलाउँदा त्रुटि नभएका शब्दहरू भन्दा त्रुटि भएको शब्दहरू बढी मात्रामा विद्यार्थीहरूले प्रयोग गरेको देखियो । विशेष गरी यो क्षेत्रमा 'य' को स्थानमा 'ए' 'यि' को स्थानमा 'इ' र 'यी' को स्थानमा 'ई' को प्रयोग गरी त्रुटि गरेको पाइयो । यसबाट सबै विद्यार्थीहरूले प्रायः एकै किसिमको शब्दहरूमा त्रुटि गरेको पाइयो ।

३.३.२ 'ए' को प्रयोगमा त्रुटि

प्रस्तुत शोध तयार पार्ने क्रममा विद्यार्थीहरूले 'ए' वर्ण लेखाइमा समेत त्रुटि गर्ने गरेको पाइयो । मानक नेपाली लेखाइमा सङ्ख्यावाचक, कृदन्त र केही क्रियापद शब्दहरूमा 'ए' को प्रयोग गरिन्छ । प्रायः जसो विद्यार्थीहरूले 'ए' को सट्टामा 'य' लेखी वर्ण विन्यासगत त्रुटि गरेको पाइयो । प्राप्त तथ्यहरूलाई केलाउँदा 'ए' को प्रयोगमा त्रुटि गर्ने विद्यार्थीहरूमा १३ जना र त्रुटि नगर्ने विद्यार्थीहरूमा ४७ जना रहेको पाइयो । विद्यार्थीहरूले प्रायः निम्न शब्दहरूमा त्रुटि गरेको पाइयो :

लियर	नभय
यकोहोरो	खायर
भयनन	यसिया
धोयर	

यस्ता शब्दमा त्रुटि गरेको पाइए तापनि विद्यार्थीहरूले निम्न शब्दहरूमा भने त्रुटि नगरेको देखियो :

एक्लो	थियो
भएन	एक्काइस
एउटा	चलाएको

यसरी 'य' र 'ए' मा भएका वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटिहरूलाई सही रूपमा प्रयोग गर्ने र नगर्ने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या साथै त्रुटि भएका र त्रुटि नभएका शब्दहरूलाई उदाहरणबाट विश्लेषण गर्दा 'य' को प्रयोगमा भन्दा 'ए' को प्रयोगमा कम त्रुटि भएको भेटाइयो ।

३.४. 'रि' र 'ऋ' सम्बन्धी त्रुटिको व्याख्या

नेपाली भाषामा 'रि' र 'ऋ' को ध्वन्यात्मक उच्चारण समान रूपले हुने गर्दछ । त्यसैको कारणले पनि विद्यार्थीहरूले यी दुवै वर्णहरूलाई वैकल्पिक रूपमा प्रयोग गरी अधिकांश त्रुटि गर्ने गर्दछन् । यस्ता वर्णहरू समान रूपले उच्चारण गरिए तापनि लेख्य रूपमा चाहिँ फरक-फरक नै लेख्नु पर्ने हुन्छ । 'रि' व्यञ्जन 'स्वर वर्ण हो भने 'ऋ' लेख्य नेपाली स्वर वर्ण हो ।

भाषाको सिकाइका क्रममा विद्यार्थीहरूले 'रि' र 'ऋ' सम्बन्धी वर्णको प्रयोगमा 'रि' लेख्नु पर्ने स्थानमा 'ऋ' र 'ऋ' लेख्नु पर्ने स्थानमा 'रि' लेखी प्रशस्तै त्रुटि गरेको पाइयो । त्यसमा पनि विमातृभाषी तल्ला कक्षामा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूले गर्ने वर्णविन्यासगत त्रुटिको क्षेत्र मध्ये 'रि' र 'ऋ' को प्रयोग पक्षमा गर्ने त्रुटिहरू पनि प्रमुख त्रुटि क्षेत्र मानिन्छ । यी उल्लेखित वर्णहरूको प्रयोगमा अनुसन्धानका क्रममा पाइएका त्रुटिहरू तल छुट्टाछुट्टै रूपले उल्लेख गरिएको छ ।

३.४.१ 'रि' को प्रयोग सम्बन्धी त्रुटि

कक्षा पाँचमा अध्ययनरत लिम्बूभाषी विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषामा 'रि' वर्णको प्रयोग गर्दा प्रशस्तै त्रुटिहरू गरेको पाइयो । तदभव र आगन्तुक शब्दहरू 'रि' को प्रयोग हुने गर्दछ । प्राप्त तथ्य अनुसार जम्मा ६० जना विद्यार्थीहरू मध्ये 'रि' को प्रयोग पक्षमा त्रुटि गर्ने विद्यार्थीहरू १४ जना र त्रुटि नगर्ने विद्यार्थीहरू जम्मा ४६ जना रहेको पाइयो । अध्ययनका क्रममा यी शब्दहरू त्रुटि रहेको पाइयो :-

ऋक्सा	ऋत्तो
ऋस	ऋकापी
मौऋ	

त्यसैगरी विद्यार्थीहरूले त्रुटि नगरेका केही शब्दहरूमा :-

रिवन	रिमभिम
बाहिरी	कस्तरी
रिसाह	सुस्तरी

माथि उल्लेखित उदाहरणबाट के प्रष्ट हुन्छ भने यस तहका विद्यार्थीहरूले प्रायः सही रूपमा नै 'रि' को प्रयोग गरेको देखिन्छ । विशेष गरी यो क्षेत्रमा 'रि' को स्थानमा 'ऋ' को प्रयोग गरी विद्यार्थीहरूले केही मात्रामा त्रुटि देखाएका छन् र सबै विद्यार्थीहरूले प्रायः एकै किसिमका शब्दहरूमा त्रुटि गरेको पाइयो ।

३.४.२ 'ऋ' को प्रयोगमा त्रुटि

नेपाली तत्सम शब्दमा प्रयोग हुने 'ऋ' वर्णमा समेत विद्यार्थीहरूले त्रुटि गर्ने गरेको पाइयो । प्रायगरी विद्यार्थीहरूले 'ऋ' को सट्टामा 'रि' लेखी वर्णविन्यासगत त्रुटि गरेको भेट्टाइयो । प्राप्त तथ्यहरूलाई हेर्दा 'ऋ' को प्रयोग पक्षमा त्रुटि गर्ने विद्यार्थीहरू ४५ जना र त्रुटि नगर्ने विद्यार्थीहरू १५ जना रहेका छन् । विद्यार्थीहरूले निम्न शब्दमा त्रुटि गरेको पाइयो :

रिचा	रिदय
रिग्वेद	रितु
नैरित्य	

त्यस्तै गरी विद्यार्थीहरूले निम्न केही शब्दमा त्रुटि नगरेको समेत पाइयो जस्तै :-

ऋण	ऋणात्मक
ऋषि	ऋति

यसरी तुलनात्मक रूपमा भन्दा 'रि' र 'ऋ' वर्णको वर्णविन्यासगत त्रुटि हेर्दा 'ऋ' वर्णको प्रयोग पक्षमा बढी विद्यार्थीहरूले त्रुटि गरेको पाइयो ।

३.५. 'ब' र 'व' सम्बन्धी त्रुटिको व्याख्या

नेपाली भाषामा प्रयुक्त 'ब' र 'व' उच्चारण प्रष्ट रूपमा छुट्टिन्छन् । तापनि नेपालीमा 'ब' उच्चारण हुने शब्दहरू थोरै छन् । संस्कृतबाट आएका सबै तत्सम शब्दहरू प्रायः 'ब' लेखिए तापनि 'व' नै उच्चारण हुने शब्दहरू धेरै छन् । संस्कृतबाट आएका सबै तत्सम शब्दहरू प्राय 'ब' नै उच्चारण गरिने हुनाले यी दुई वर्णका बीचमा लेख्य रूपमा भिन्नता छुट्ट्याउन गाह्रो पर्दछ । नेपाली भाषाका कतिपय शब्दहरू 'ब' बोलेर 'व' लेखिने हुन् । 'ब' को उच्चारण र 'व' को उच्चारण दुवै ओठबाट हुने गर्दछ तर 'ब' को पेट चिरिन्छ भने 'व' को पेट चिरिदैन । कतिपय सन्दर्भमा 'व' लाई 'ओ' पनि लेखिन्छ । यसको उच्चारण घाँटीका साथै तालुबाट हुने गर्दछ । कथ्य भाषामा 'ओ' लाई 'व' नै अभिव्यक्त गरे तापनि लेखन प्रक्रियाका क्रममा उच्चारण अनुसार नै 'व' लेखिन्छ । कथ्य नेपालीमा 'ओ' को कार्यका रूपमा (वर/ओर) पनि गरिने प्रवृत्तिले गर्दा त्रुटि हुनु स्वाभाविक नै देखिन्छ ।

भाषा सिकाइका क्रममा तल्लो तहका विद्यार्थीहरूको अध्ययन कार्यलाई गहिरिएर हेर्दा 'ब' र 'व' सम्बन्धी अधिकांश रूपमा त्रुटिहरू गरेको पाइयो । एकातिर विषयवस्तुमा क्रमबद्धता देखिदैन भने अर्कोतिर वर्णविन्यासगत त्रुटिले गर्दा यस तहमा प्रयोग गरिने भाषा अस्पष्ट हुन गएको देखिन्छ । तथ्य सामग्रीहरूको आधारमा कक्षा पाँचमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूलाई 'ब' र

‘व’ को भिन्नता छुट्याउन र तिनीहरूको उचित प्रयोग गर्न लगाउँदा यस क्षेत्रमा प्रशस्तै त्रुटि गरेको पाइयो । विद्यार्थीहरूलाई ‘ब’ र ‘व’ बीचको अन्तरालमा ध्वनि अवयवको परिचय र पहिचान गर्न नसक्दा यस पक्षमा त्रुटिहरू भएका हुन सक्छन् । त्यसैले कुन शब्दमा ‘ब’ लेख्नु पर्ने र कुन शब्दमा ‘व’ लेख्नु पर्ने भन्ने कुराको स्पष्ट ज्ञानको कमीका कारणले त्रुटि भएको देखिन्छ । जसलाई छुट्टाछुट्टै रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

३.५.१ ‘ब’ को प्रयोगमा त्रुटि

कक्षा ५ मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूलाई दिइएका प्रश्नहरूका अध्ययनबाट ‘ब’ को प्रयोग पक्षमा हेदाए धेरै विद्यार्थीहरूले त्रुटि गरेको पाइयो । प्राप्त तथ्यको अध्ययनबाट ‘ब’ को प्रयोग पक्षमा त्रुटि गर्ने विद्यार्थीहरू ५० जना र त्रुटि नगर्ने विद्यार्थीहरू १० जना रहेको देखिए । प्रायः ‘ब’ को ठाउँमा ‘व’ लेखेर विद्यार्थीहरूले वर्णविन्यासगत त्रुटि गरेको पाइयो । जस्तै :

वतास	स्तब्ध
सवेरै	वन्धु
वगाल	चुम्बन
तव	वाधक
विगान्तु	वोधार्थ
वालक	

त्यस्तै केही शब्दमा विद्यार्थीहरूले सही प्रयोग गरेको पनि पाइयो । जस्तै :

बल	बोक्रो
बाकस	बिछोड
सबै	शब्द
बेकाम	

यसरी विद्यार्थीहरूले ‘ब’ र ‘व’ को तुलनामा ‘ब’ को प्रयोग पक्षमा बढी विद्यार्थीहरूले धेरै शब्दमा त्रुटि गरेको पाइयो ।

३.५.२ ‘व’ को प्रयोगमा त्रुटि

नेपाली वर्णमालामा प्रचलित कतिपय वर्णहरू यस्ता छन् जसलाई कथ्य र लेख्य भाषामा एउटै किसिमले अभिव्यक्त गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपालीमा संस्कृत भाषाबाट आएका शब्दहरू जस्ताको तस्तै लेखिन्छ । तल्लो कक्षाका विद्यार्थीहरूले 'व' लेख्नु पर्ने ठाउँमा 'ब' लेखेर वर्णविन्यासगत त्रुटि गरेको पाइयो । प्राप्त तथ्यका आधारमा यस्तो त्रुटि गर्ने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या १५ र त्रुटि नगर्ने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या ४५ रहेको पाइयो ।

'व' को प्रयोग पक्षमा निम्न केही शब्दमा त्रुटि भएको पाइयो :

अबकाश	जीविका
सवारी	अबहेलना
नेवार	संवाद
कछुवा	संविधान
जुवा	

त्यसै गरी निम्न केही शब्दहरू सही रूपले नै प्रयोग गरेको पाइयो जस्तै :-

अवतार	अगुवा
वर	विज्ञान
नेतृत्व	वास्ता
देखावट	

उपयुक्त त्रुटिहरूबाट के स्पष्ट हुन आउँछ भने तल्लो तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषाका लेखाइका क्रममा अर्द्ध वर्ण ('ब' र 'व') लाई सही स्थानमा केही विद्यार्थीहरूले प्रयोग गरे भने केही विद्यार्थीहरूले केही शब्दहरू सही स्थानमा प्रयोग नगरी त्रुटि गरेको पाइयो । प्रायः जसो विद्यार्थीहरूले एकै शब्दमा त्रुटि गरेको पाइयो । प्राप्त तथ्यलाई अवलोकन गर्दा 'ब' को प्रयोग पक्षमा भन्दा 'व' को प्रयोग पक्षमा कम त्रुटि गरेको पाइयो ।

३.६. 'छ' र 'क्ष' सम्बन्धी त्रुटिको व्याख्या

नेपाली भाषामा प्रचलित यी दुई वर्णहरूको उच्चार्यरूपमा उस्तै भएता पनि लेख्य भए तापनि लेख्य रूपमा फरक किसिमले प्रयुक्त हुने गरेको पाइन्छ । 'छ' र 'क्ष' दुवै नेपाली भाषाका लेख्य व्यञ्जन वर्ण हुन् । 'छ' एकल व्यञ्जन वर्ण हो भने 'क्ष' चाहिँ क र 'ष' को मेल भई बनेको संयुक्त व्यञ्जन हो । नेपालीमा संस्कृतका तत्सम शब्दहरूमा मात्र आउने 'क्ष' कतिपय विद्यार्थीहरू तथा शिक्षितहरूकै उच्चारणमा कतै 'छ्य' र कतै 'च्छ्य' जस्तो सुनिन्छ, (अधिकारी

२०६२ :३) । 'छ' र 'क्ष' बीच स्पष्ट रूपमा विभेद हुँदाहुँदै पनि यी दुबैका बीच ध्वन्यात्मक उच्चारण गर्ने गर्दछन् । त्यसैले यो क्षेत्र पनि त्रुटि गर्ने प्रमुख क्षेत्र मानिन्छ । तल्लो तहका विद्यार्थीहरू र विमातृभाषी विद्यार्थीहरूले त भन्न भाषा सिकाइको क्रममा 'छ' को ठाउँमा 'क्ष' को ठाउँमा 'क्ष' को ठाउँमा 'छ' को प्रयोग गरी त्रुटि गर्ने गरेका हुन्छन् । प्रस्तुत शोध तयार पार्ने सन्दर्भमा यिनै वर्णहरूलाई विद्यार्थीहरूले कुनै शब्दमा सही र कुनै शब्दमा त्रुटि गर्न पुगेका पाइयो । जसलाई तल छुट्टाछुट्टै वर्णन गरिन्छ :

३.६.१ 'छ' को प्रयोगमा त्रुटि

नेपाली भाषाको सिकाइमा क्रममा 'छ' वर्णको प्रयोगमा विद्यार्थीहरूले केही त्रुटि गर्ने गरेको पाइयो । तद्भव, आगन्तुक शब्द, धातु एवम् क्रियामा छ/छे/छ्या को प्रयोग गरिन्छ । विद्यार्थीहरूले 'छ' को सट्टामा 'क्ष' को प्रयोग गरी वर्णविन्यासगत त्रुटि गरेको पाइयो । प्राप्त तथ्यलाई हेर्दा 'छ' को प्रयोग पक्षमा त्रुटि गर्ने विद्यार्थीहरू ४४ जना र त्रुटि नगर्ने विद्यार्थीहरू १६ जना रहेका छन् । केही शब्दमा त्रुटि गरेको देखियो :

क्षयालिस	क्षेपारो
बस्छ	क्षेप्नु

यस्तै गरी केही शब्दहरूमा सही प्रयोगको अवस्था समेत पाइयो :-

स्वच्छ	छेरुवा
छाँया	जान्छ
छाता	

यसरी विद्यार्थीहरूले वर्णको प्रयोजनमा असावधानपूर्वक त्रुटि गरेको पाइयो ।

३.६.२ 'क्ष' को प्रयोगमा त्रुटि

नेपाली भाषामा प्रयोग गरिने तत्सम शब्दमा मूलतः क्ष/क्षे/क्ष्य को रूपमा प्रयोग गरिन्छ । भाषा सिकाइका क्रममा विद्यार्थीहरूले 'क्ष' को प्रयोग पक्षमा पनि त्रुटि गर्ने गरेको पाइयो । प्राप्त तथ्यको आधारमा कक्षा ५ का लिम्बूभाषी विद्यार्थीहरूले पनि 'क्ष' प्रयोगमा त्रुटि गरेको पाइयो । 'क्ष' को प्रयोगमा त्रुटि गर्ने विद्यार्थीहरू १४ जना र त्रुटि नगर्ने विद्यार्थीहरू ३६ जना रहेका छन् । 'क्ष' को प्रयोगमा केही शब्दहरू त्रुटि पाइयो जस्तै :-

छेक्षीय	छित्तज
---------	--------

आक्षेप भिक्छुक

लक्छय

त्यस्तै गरी केही शब्दमा त्रुटि नगरेको अवस्था पनि रह्यो जस्तै :-

पक्ष शिक्षक

कक्षा क्षण

शिक्षा

प्राप्त तथ्य सामग्रीलाई हेर्दा 'छ' को प्रयोगमा भन्दा 'क्ष' को प्रयोगमा कम त्रुटि गरेको भेट्टाइयो । तापनि 'क्ष' को प्रयोग पक्ष त्रुटिविहीन भने देखिएन ।

३.७. पदवियोग सम्बन्धी त्रुटिको परिचय

दुई वा सो भन्दा बढी शब्दहरूलाई एउटै डिकामा राखेर लेख्ने प्रक्रियालाई पदयोग भनिन्छ । कुनै पनि शब्दमा विभक्तिको प्रयोग गर्दा एउटै डिकाभित्र समावेश गर्नु पर्ने हुन्छ । समस्त शब्द, नामयोगी, द्वित्व शब्द, मिलित क्रियापद एवम् अनुकरणात्मक शब्द जस्ता लागेर बनेका शब्दहरू पनि पदयोग नै गरी लेखिन्छ । त्यस्तै कुनै पनि शब्दमा अकरणको 'न' को प्रयोग गर्दा पनि पदयोग नै हुने गर्दछ । नेपाली भाषामा धातु र कालसूचक प्रत्ययको प्रयोग पक्षमा समेत पदयोग गरेर लेख्ने चलन छ ।

दुई वा दुईभन्दा बढी शब्दहरूलाई स्वतन्त्र रूपमा फरक-फरक डिकामा राखेर छुट्टाछुट्टै लेख्ने प्रक्रियालाई पदवियोग भनिन्छ । पदवियोग पदयोगको ठीक उल्टो प्रक्रिया हो । कुनै पनि शब्दसँग विभक्तिको पछाडि नामयोगी आउँदा छुट्टै लेखिन्छ । अकरणको रूपमा 'न' आउँदा प्रयोग हुन्छ भने विभाजनको रूपमा 'न' आउँदा पदवियोग हुने गर्दछ । त्यसै गरी कालसूचक प्रत्ययसँग पदयोग हुन्छ भने काल पक्ष जनाउने क्रियापदसँग पदवियोग गरेर लेखिन्छ । संयोजक शब्दहरू पनि पदवियोग नै गरेर लेख्ने चलन रहेको छ । यस तहका विद्यार्थीहरूले पदयोग हरने अवस्थामा पदवियोग र पदवियोग हुने अवस्थामा पदयोग गरेर त्रुटि गरेको पाइयो । उक्त पदयोग र पदवियोगको बारेमा विश्लेषण गर्दा विद्यार्थीहरूले कुन-कुन अवस्थामा पदयोग र कुन-कुन अवस्थामा पदवियोग गरी त्रुटिहरू गरे सो कुरा तल वर्णन गरिन्छ ।

३.७.१ पदयोगको प्रयोगमा त्रुटि

नेपाली भाषा सिकाइका क्रममा पदयोगको प्रयोगका सन्दर्भमा विद्यार्थीहरूले केही न केही अवस्थामा त्रुटि गरि नै रहन्छन् । कतिपय अवस्थामा पदयोग गर्नु पर्ने ठाउँमा पदवियोग गरी

विद्यार्थीहरूले त्रुटि गरेको भेट्टाइयो । उक्त तथ्यलाई केलाउँदा पदयोगमा त्रुटि गर्ने विद्यार्थीहरू १७ जना र त्रुटि नगर्ने विद्यार्थीहरू ४३ जना रहेका छन् । अध्ययन पश्चात् मूल्याङ्कन गर्दा केही पदयोगका शब्दहरूमा त्रुटि गरेको देखियो । जस्तै :-

राम सित	समाचारपत्र
बाटा मुनि	न खेल
पूजा कोठा	भै भगडा

यसैगरी कुनै पनि विद्यार्थीहरू त्रुटि नगरेका निम्न पदयोग शब्दहरू भेटिएका छन् । जस्तै :-

रामलाई	जाँदैन
घरसम्म	रमरम
घरघर	नराम्रो
पढ्नुहोस्	

दिइएका त्रुटिहरूमा अधिकांश विद्यार्थीहरूले सही रूपले नै प्रयोग गरेका छन् । प्रायः विद्यार्थीहरूले एकै किसिमको पदयोगका शब्दहरूमा त्रुटि गरेको थाहा पाइयो ।

३.७.२ पदवियोगको प्रयोगमा त्रुटि

कक्षा पाँचमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूलाई दिइएका प्रश्नहरूको आधारबाट पदयोगको प्रयोग पक्षमा धेरै जसो विद्यार्थीहरूले त्रुटि गरेको भेट्टाइयो । प्राप्त तथ्यको आधारमा पदवियोग पक्षमा त्रुटि गर्ने विद्यार्थीहरू ४६ जना र त्रुटि नगर्ने विद्यार्थीहरू १४ जना रहेका देखिए । प्रायः विद्यार्थीहरूले पदवियोग गर्नु पर्ने अवस्थामा पदयोग गरी शब्दहरूमा त्रुटि गरेको पाइयो । जस्तै :-

जाँदैछ	कलमनै
मेरोपछि	पढ्दैथियो
बसेकाछन्	नराम नश्याम
मत	

त्यसै गरी केही विद्यार्थीहरूले पदयोग शब्दमा सही रूपले नै प्रयोग गरेका पनि छन् । जस्तै :-

त्यसभन्दा बाहेक	राम र श्याम
-----------------	-------------

उपर्युक्त त्रुटिहरूबाट के स्पष्ट हुन आउँछ भने तल्लो तहमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषाको लेखाइका क्रममा पदयोगको अवस्थामा पदवियोग र पदवियोगको अवस्थामा पदयोग गरी शब्दहरूमा त्रुटि गरेको भेटाइयो । प्रायः सबैजसो एकै शब्दमा त्रुटि गरेका छन् । प्राप्त तथ्यहरूको मूल्याङ्कन अनुसार पदयोगको प्रयोग पक्षमा भन्दा पदवियोगको प्रयोग पक्षमा विद्यार्थीहरूले बढी त्रुटि गरेको पाइयो ।

३.८. हलन्त र अजन्त सम्बन्धी त्रुटिको परिचय

‘हल्’ भनेको व्यञ्जनवर्ण हो भने ‘अच्’ भनेको स्वरवर्ण हो । हलन्त भनेको शब्दहरूका अन्त्यमा व्यञ्जनवर्ण हुनु हो अनि अजन्त भनेको भनेको शब्दका अन्त्यमा स्वरवर्ण हुनु हो । त्यसैले शब्दको उच्चारणका क्रममा शब्दको अन्त्यमा (खुट्टा नकाटिने प्रक्रिया) भएका स्थानमा लेख्य रूपमा सिङ्गै अक्षर लेखिने (खुट्टा नकाटिने) स्थिति रहेको अवस्थामा अजन्तको प्रयोग भएको मानिन्छ भने उच्चारण अनुसार क्रियापदको अन्तिम अक्षरमा हलन्तको प्रयोग गरिन्छ । नेपाली भाषामा खुट्टो काटिएका अक्षरलाई ‘हल्’ भन्ने चलन छ, जसलाई आधा अक्षर मात्र गरिन्छ, त्यसैले अक्षर लेख्दा हल् चिन्ह (्) वा छड्के धर्को लगाउनु पर्दछ । भाषा लेखनको क्रममा पूरा अक्षर लेखी त्यस अक्षरको मुनि दाहिनेतर्फ छड्के धर्को (्) लगाउनुलाई नै खुट्टा काट्नु वा हलन्त भनिन्छ । कतै खुट्टा काटेर लेखिने चलन छ भने कतै धर्को नतानी आधा अक्षर लेखिने चलन गरिएको पनि पाइन्छ । जसलाई भुण्ड्याइनु पनि भनिन्छ ।

कुनै पनि शब्दको अघि वा बीचको अक्षर ‘हल्’ भएमा त्यस्ता अक्षरमा प्रायः भुण्ड्याइन्छ । कतिपय अक्षर यस्ता पनि छन् जो अगाडि वा बीचमा आए पनि सबै वर्णहरू भुण्ड्याउन मिल्दैन । ती अक्षरहरू जहाँ आए तापनि नेपाली भाषामा प्रायः खुट्टा काट्ने चलन छ । सबै अक्षर ‘हल्’ हुँदैनन् । उच्चारणको आधारबाट छुट्ट्याउँदा स्वर भिकिएको व्यञ्जन अक्षरहरू मात्रै ‘हल्’ हुन्छन् । भाषा सिकाइको क्रममा खुट्टा काट्ने र खुट्टा नकाट्ने सम्बन्धी त्रुटिहरू विद्यार्थीहरूले गरि नै रहन्छन् । उच्चार्य रूपमा शब्दका अन्तिम वर्ण हलन्त उच्चारित हुने शब्दहरू पनि लेख्य रूपमा अजन्त लेख्ने प्रचलनले अन्य शब्दहरूमा विद्यार्थीहरूले त्रुटि गर्ने गर्दछन् । त्यसैले उक्त कार्यका लागि विद्यार्थीसँग स्पष्ट ज्ञानको कमी भएकाले कतिपय शब्दको लेखनमा अन्तिम वर्ण हलन्त लेख्नुपर्ने भए पनि अजन्तको प्रयोग गरी त्रुटि गरेको भेटाइयो । जुन

कुराका लागि विद्यार्थीहरूले कति अनुपातमा त्रुटि गरेका छन् त्यसको चर्चा तल छुट्टाछुट्टै रूपमा गरिन्छ ।

३.८.१ हलन्तको प्रयोगमा त्रुटि

खुट्टा काट्ने प्रक्रियालाई हलन्त भनिन्छ । यसको प्रयोग मुख्यतः अन्त्यमा गरिन्छ । हलन्तको सही तरिकाबाट भाषामा प्रयोग गर्न नसकेको खण्डमा यसले शब्दको अर्थलाई नै ठूलो प्रभाव पारेको हुन्छ । जसको कारणले भन्न खोजेको मूल कुराको अर्थ अर्कै हुन जान्छ । जस्तै :- गइन (जाने काम भएन), गइन् (जाने काम भयो) । नेपाली भाषाका कतिपय शब्दहरू खुट्टा काटेर नै लेख्नु पर्ने हुन्छ । उच्चारण अनुसार हलन्तको प्रयोग गर्नुपर्छ भन्ने कुरा विद्यार्थीहरूलाई थाहा नै हुदैन । त्यसैले गर्दा अधिकांश विद्यार्थीहरूले यस क्षेत्रमा त्रुटि गरेका देखिन्छन् । प्राप्त तथ्यको आधारमा हेर्दा तल्लो तहका विद्यार्थीहरूले यस क्षेत्रमा प्रशस्तै त्रुटि गरेका भेट्टाइयो । हलन्तको प्रयोगमा त्रुटि गर्ने विद्यार्थीहरू ५१ र त्रुटि नगर्ने विद्यार्थीहरू ९ जना रहेका देखिए । जस्तै :

परिषद	बुद्धिमन
गुणवान	परम
सम्राट	उफ
स्वागतम	

अध्ययन पश्चात् हेर्दा कतिपय शब्दहरूमा त्रुटि गरेका छन् भने केही विद्यार्थीहरूले केही शब्दहरू सही रूपले नै प्रयोग गरेका छन् । जुन केही मात्रामा देखिएका भेट्टाइयो ।

विद्वान्	स्वयम्
एवम्	श्रीमान्
धत्	पढ्छन्
हेर्छन्	

उल्लिखित त्रुटिहरूलाई केलाउँदा हलन्तको प्रयोग गर्नु पर्ने अवस्थामा अजन्तको प्रयोग गरी धेरै विद्यार्थीहरूले त्रुटि गरेका पाइयो ।

३.८.२ अजन्तको प्रयोगमा त्रुटि

नेपाली भाषामा अजन्तको प्रयोग गर्ने सन्दर्भमा पनि विद्यार्थीहरूले त्रुटि गरि नै रहेका हुन्छन् । नाम, सर्वनाम, विशेषण र अव्यय शब्दहरूमा उच्चारण गर्दा हलन्त नै भए तापनि लेख्दा

अजन्त लेखिन्छ, भन्ने कुरामा कतिपय विद्यार्थीहरूलाई थाहा नै हुन नसक्नु । त्यस्तै अनुकरणात्मक शब्दको अन्तिम अक्षर उच्चारणमा हलन्त भए पनि लेखाइमा अजन्त लेखिन्छ, भन्ने कुराको बोध नभएका कारण यस सम्बन्धी पनि विद्यार्थीहरूमा त्रुटि कोही न कोहीले गरेकै भेट्टाइयो । प्राप्त तथ्यको आधारमा तल्लो तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूले खुट्टा नकाटी लेख्नु पर्ने अवस्थामा खुट्टा काटेर वर्णविन्यासगत त्रुटिहरू गरेको देखियो । यस क्षेत्रमा त्रुटि गर्ने विद्यार्थीहरू २६ र त्रुटि नगर्ने विद्यार्थीहरू ३४ जना छन् । यस सम्बन्धी केही निम्न शब्दहरूमा खुट्टा काटेर त्रुटि गरेका छन् । जस्तै :

चामल्	भयाल्
त्यस्	भमभम्
सात्	होइन्
सित्	

त्यसै गरी त्रुटि नभएका शब्दहरू पनि छन्, जुन निम्नानुसार विद्यार्थीहरूले सही रूपले प्रयोग गरेको पाइयो । जस्तै :

भात	अब
उसलाई	गलल्ल
कलम	भिडन्त
नाच	खेल्छ
उठेन	

माथिका उदाहरणबाट हेर्दा के कुरा स्पष्ट हुन्छ, भने विद्यार्थीहरूले हलन्त लेख्नुपर्ने अवस्थामा अजन्त र अजन्त लेख्नुपर्ने अवस्थामा हलन्त लेखी केही शब्दहरूमा त्रुटि गरेको पाइयो । प्राप्त तथ्यहरूको आधारबाट हेर्दा विद्यार्थीहरूमा हलन्तको प्रयोग पक्षमा भन्दा अजन्तको प्रयोग पक्षमा कम त्रुटि भएको अनुसन्धानबाट थाहा पाइयो ।

३.९. शिरबिन्दु र चन्द्रबिन्दु सम्बन्धी त्रुटिको परिचय

वर्णविन्यासका फाँटमा (ं) सङ्केत चिन्हले शिरबिन्दुलाई जनाउँदछ, भने चन्द्रबिन्दुको सङ्केत चिन्ह (ँ) यसले जनाउने गर्दछ । नेपाली भाषामा प्रयोग गरिने चन्द्रबिन्दु (ँ) र शिरबिन्दु (ं) भण्डै उस्तै-उस्तै लाग्दछन् तर यिनीहरूको प्रयोग भने छुट्टाछुट्टै किसिमले गरिनु

पर्दछ । कतिपय सन्दर्भमा शिरबिन्दु र चन्द्रबिन्दुलाई वैकल्पिक रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको पनि पाइन्छन् । नाके स्वर उच्चारित हुने ठाउँमा चन्द्रबिन्दु र ड, ज, ण, न, म को प्रयोग भएमा शिरबिन्दुको प्रयोग गरिन्छ (लामिछाने, २०५३ : १८) । यदि कुनै शब्द तत्सम छ भने य, र, ल, व, श, ष, स, ह भन्दा अगाडि शिरबिन्दुको प्रयोग गरिन्छ । तत्सम शब्दमा कहिलेकाँही शिरबिन्दु र पञ्चमवर्ण विकल्पको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । जस्तै : संसार/सञ्चार ।

त्यसै गरी द र छ का अघि उ, अ र इ आएमा चन्द्रबिन्दुको प्रयोग गर्ने गरिन्छ । डिकोमाथि मात्रा छ भने चन्द्रबिन्दुको सट्टामा बिन्दुमात्र लेख्ने चलन छ । जस्तै : भिङ्गा, गयौं । त्यसै गरी भूतकालीन एकवचन प्रथम पुरुष क्रियापद छ र डिकोमाथि मात्रा प्रयोग गरिएको छैन भने चन्द्रबिन्दुको प्रयोग गरिन्छ । मूलतः धातु 'उ' मा टुङ्गिएको छ भने त्यसबाट बन्ने क्रियापदमा पनि चन्द्रबिन्दुको नै प्रयोग गरिन्छ । जस्तै : गाउँछ ।

यसरी विद्यार्थीहरूले कुन ठाउँमा शिरबिन्दु र कुन ठाउँमा चन्द्रबिन्दुको प्रयोग गर्ने भन्ने कुरा थाहा पाएका हुँदैनन् । जसले गर्दा विद्यार्थीहरूले अधिकांश रूपमा यस सम्बन्धी त्रुटि गरी नै रहेका हुन सक्छन् । उक्त कुराको लागि अनुसन्धान गर्दा कक्षा सातमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूले पनि शिरबिन्दुको प्रयोग गर्नुपर्ने ठाउँमा चन्द्रबिन्दु र चन्द्रबिन्दुको प्रयोग गर्नुपर्ने ठाउँमा चन्द्रबिन्दु र चन्द्रबिन्दुको प्रयोग गर्नुपर्ने ठाउँमा शिरबिन्दु लेखी विद्यार्थीहरूबाट धेरैले त्रुटि गरेको पाइयो । यो हुनुको कारण विद्यार्थीहरूमा शिरबिन्दु र चन्द्रबिन्दुको प्रयोग पक्षमा स्पष्ट बोधको कमीले गर्दा त्रुटि गरेका हुन सक्दछन् । उक्त तहका विद्यार्थीहरूले कस्तो शब्दहरूमा कुन अनुपातमा त्रुटि गरेका छन् तिनीहरूको छुट्टाछुट्टै तल वर्णन गरिन्छ ।

३.९.१ शिरबिन्दुको प्रयोगमा त्रुटि

तल्लो तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूले शिरबिन्दुको प्रयोग पक्षमा अधिकांश रूपमा त्रुटि गर्ने गर्दछन् । प्राप्त तथ्यको आधारबाट शिरबिन्दुको प्रयोग पक्षमा त्रुटि गर्ने विद्यार्थीहरू ९ जना र त्रुटि नगर्ने विद्यार्थीहरू ५१ जना रहेका देखिए । प्रायः शिरबिन्दुको ठाउँमा चन्द्रबिन्दु लेखेर यिनीहरूले वर्णविन्यासगत त्रुटि गरेका छन् । जस्तै :

जाऔँ	साराँश
सँलग्न	भ्रँश
गैंडा	

त्यसै गरी विद्यार्थीहरूले त्रुटि नगरेका केही शब्दहरू पनि भेटिएका छन् । जस्तै :-

संयोग	संरचना
अंश	संसर्ग
संवाद	सिंह
संसार	

माथि दिइएका उदाहरणहरूलाई हेर्दा धेरैजसो विद्यार्थीहरूले शिरबिन्दुको प्रयोग पक्षमा सही रूपले नै प्रयोग गरेको देखियो भने केही विद्यार्थीहरूले थोरै मात्रामा त्रुटि गरेका छन् ।

३.९.२ चन्द्रबिन्दुको प्रयोगमा त्रुटि

नेपाली भाषा सिकाइका क्रममा चन्द्रबिन्दुको प्रयोग पक्षमा त भन्ने प्रशस्त मात्रामा विद्यार्थीहरूले त्रुटि गर्ने गर्दछन् । मूलतः चन्द्रबिन्दुको प्रयोग लेखाइमा डिकोभन्दा माथि मात्रा नलागेका अनुनासिक उच्चारणमा हुने गर्दछ, जुन कुराको ज्ञान विद्यार्थीहरूमा नभएका कारण धेरैले यस सम्बन्धी त्रुटि गर्ने गरेको पाइयो । तल्लो कक्षाका विद्यार्थीहरूले चन्द्रबिन्दुको प्रयोग गर्नु पर्ने ठाउँमा शिरबिन्दुको प्रयोग गर्नु पर्ने ठाउँमा शिरबिन्दुको प्रयोग गरी धेरैले त्रुटि गरेको भेट्टाइयो । प्राप्त तथ्यका आधारमा त्रुटि गर्ने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या १४ जना रहेको देखियो । चन्द्रबिन्दुको प्रयोगमा त्रुटि भएका शब्दहरू निम्न देखिन्छन् । जस्तै :

अंगार	कैयौं
हुँदैन	अनेकौं
बगैंचा	पढुंला
अंजुली	

अध्ययन पश्चात् हेर्दा कतिपय शब्दहरूमा चन्द्रबिन्दुको प्रयोग गर्ने पक्षमा त्रुटि गरेका छन् भने केही विद्यार्थीहरूले सबै शब्दहरूमा त्रुटि गरेका छैनन् । त्रुटि नगरेका केही शब्दहरू पनि पाइयो । जस्तै :-

आँप	आँखा
पाउँछ	हाँस
ठाउँ	गाउँछ

उपर्युक्त त्रुटिहरूलाई हेर्दा के स्पष्ट हुन आउँदछ भने तल्लो तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषाको लेखाइका क्रममा रहेका शिरबिन्दु र चन्द्रबिन्दुको प्रयोग पक्षमा केहीले सही नै गरेका छन् भने केहीले त्रुटि गरेको पाइयो । प्रायः सबै जसोले एकै शब्दमा त्रुटि

गरेका छन् । प्राप्त तथ्यहरूको मूल्याङ्कन पश्चात् शिरबिन्दुको प्रयोगमा भन्दा चन्द्रबिन्दुको प्रयोग पक्षमा विद्यार्थीहरूले बढी त्रुटि गरेको भेट्टाइयो ।

यसरी उल्लिखित वर्णविन्यासका प्रयोग पक्षमा समग्र त्रुटिहरूलाई केलाउनका लागि अनुसन्धानका क्रममा छनौट गरिएका कक्षा पाँचमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूले कुनै न कुनै शब्दहरूमा त्रुटि गरेको पाइयो । सबै शब्दहरूमा सही प्रयोग गरेको भने पाइएनन् । पदयोग र पदवियोगको प्रयोग पक्षमा हेर्दा पदयोगको प्रयोगमा भन्दा पदवियोगको पक्षमा विद्यार्थीहरूले बढी त्रुटि गरेको पाइयो । हलन्त र अजन्तको प्रयोग पक्षमा कम त्रुटि विद्यार्थीहरूले गरेका छन् । त्यस्तै गरी शिरबिन्दु र चन्द्रबिन्दुको प्रयोग सम्बन्धी हेर्दा विद्यार्थीहरूले शिरबिन्दुको प्रयोगमा भन्दा चन्द्रबिन्दुको प्रयोग पक्षमा बढी त्रुटि गरेको भेट्टाइयो ।

अध्याय - चार

निष्कर्ष र सुझाव

४.१ निष्कर्ष

भाषा शिक्षणमा देखा पर्ने त्रुटिको अध्ययन गर्नु तथा तिनीहरूको खोजी गर्नु सजिलो कार्य भए तापनि सङ्कलित त्रुटिको निराकरण गर्नु चाहिँ ज्यादै चुनौतीपूर्ण कार्य हो । कक्षा पाँचमा अध्ययनरत सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूले वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटि एउटै मात्र क्षेत्रमा नगरेर विविध पक्षसँग सम्बन्धित रहेर त्रुटि गरेको पाइयो । यसलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- ह्रस्वदीर्घ सम्बन्धी त्रुटिलाई हेर्दा शब्दादि, शब्दमध्य र शब्दान्तमा त्रुटिको अनुपात फरक-फरक भएको भेट्टाइयो । शब्दादिमा दीर्घको प्रयोगमा त्रुटि गर्ने विद्यार्थीहरू शतप्रतिशत देखिन आएका छन् । यस क्षेत्रमा त्रुटि नगर्ने विद्यार्थी कुनै पनि देखिएनन् । बढी त्रुटि गर्ने क्षेत्र पनि यही नै हो । यो क्षेत्रमा विशेषः नाम शब्दमा बढी त्रुटि भएको पाइएको छ र केही त्रुटि विशेष शब्दहरूमा देखिन आएको पाइन्छ । शब्दादिको तुलनामा शब्दमध्यमा केही कम त्रुटि गरेको पाइयो भने शब्दामध्यको तुलनामा शब्दान्तमा भन्दा कम त्रुटि भएको देखियो । जे भए तापनि समग्र रूपमा हेर्दा कुनै न कुनै विद्यार्थीले कुनै न कुनै शब्दमा त्रुटि गरेकै छन् । त्रुटिविहीन भएको क्षेत्र भने भेटिएनन् ।
- यस तहका विद्यार्थीहरूले श, ष, र स सम्बन्धी त्रुटिको विश्लेषणमा सामुदायिक विद्यालयका नमुना छनौट गरिएका विद्यार्थीहरूले सबै 'स' मा एकैनासले त्रुटि गरेको

भेटिएनन् । अध्ययनका क्रममा विद्यार्थीहरूले मोटो वा तालव्य 'श',पेटफारो वा मूर्धन्य 'ष' र दन्त्य वा पातलो 'स' को लेखाइका क्रममा त्रुटि गरेकै पाइयो । 'श' को स्थानमा 'स' र 'ष' को स्थानमा 'श' र 'स' तथा 'स' को स्थानमा 'श' र 'ष' को प्रयोग गरी त्रुटि देखाएको अनुसन्धानले देखाएको छ । तुलनात्मक रूपमा अध्ययन गर्दा सबैभन्दा बढी विद्यार्थीहरूले पेटफारो 'ष' को प्रयोग पक्षमा बढी त्रुटि गरेको भेटाइयो भने त्यसपछि मोटो 'श' र सबैभन्दा कम त्रुटि पातलो 'स' को प्रयोगमा भएको पाइयो ।

- नेपाली भाषामा प्रयोग गरिने दुई वर्णहरू 'य' र 'ए' मा पनि धेरै त्रुटि भएको देखियो । तीनओटै विद्यालयका सबैजसो विद्यार्थीहरूले 'य' लेख्नु पर्ने स्थानमा 'ए' र 'ए' लेख्नु स्थानमा 'य' लेख्ने प्रवृत्ति भेटाइयो । त्यसै गरी 'यी' को स्थानमा 'ई' 'यिनी' को स्थानमा 'इनी' जस्ता शब्दहरूमा त्रुटि गरको पाइयो । 'य' को अनुपातमा 'य' को प्रयोग पक्षमा कम त्रुटि विद्यार्थीहरूले गरेको पाइयो । 'ए' को प्रयोग पक्षमा त्रुटि नगर्ने विद्यार्थीहरू धेरै रहेका छन् ।
- 'रि' को प्रयोग भन्दा 'ऋ' को प्रयोग पक्षमा यस तहका विद्यार्थीहरूले बढी त्रुटि गरेका छन् । 'रि' को स्थानमा 'ऋ' लेख्ने विद्यार्थीको सङ्ख्या न्यून रह्यो भने 'ऋ' को स्थानमा 'रि' लेख्ने विद्यार्थीको सङ्ख्या भने उच्च रह्यो ।
- नेपाली भाषामा कथ्य प्रयोग पक्षमा 'ब' र 'व' पनि सही प्रयोग भएको त्यति पाइएनन् । शुद्ध उच्चारण गरेर बोल्ने प्रचलन भेटिन्न । 'ब' र 'व' को प्रयोग पक्षमा प्रशस्तै त्रुटि भएको पाइयो । यो क्षेत्रमा पनि विद्यार्थीहरूले त्रुटि गरेको देखियो । तुलनात्मक रूपले अध्ययन गर्दा 'ब' को प्रयोगमा भन्दा 'व' को प्रयोग पक्षमा कम त्रुटि गरेका छन् । 'ब' को ठाउँमा 'व' र 'व' को ठाउँमा कुनै कुनैले स्वर वर्णको 'ओ' पनि प्रयोग गरेको पाइयो ।
- यस तहका विद्यार्थीहरूबाट 'छ' र 'क्ष' वर्णको प्रयोग पक्षमा पनि त्रुटि भेटाइयो । 'छ' को प्रयोगमा भन्दा 'क्ष' वर्णको प्रयोग पक्षमा कम त्रुटि भेटाइयो । 'छ' को स्थानमा 'क्ष' र 'क्ष' को स्थानमा 'छ' लेखेर विद्यार्थीहरूले त्रुटि गरेको पाइयो ।
- पदयोग र पदवियोगका क्षेत्रमा विश्लेषण गर्दा पदयोगका क्षेत्रमा भन्दा पदवियोगका क्षेत्रमा विद्यार्थीहरूले बढी त्रुटि गर्ने गरेका छन् । विद्यार्थीले पदवियोग गर्नु पर्नेमा पदयोग गरेर बढी त्रुटि गरेको पाइयो ।

- हलन्त र अजन्तको प्रयोग गर्ने क्रममा यस तहका विद्यार्थीले हलन्तको प्रयोगमा भन्दा अजन्तको प्रयोगमा पक्षमा कम त्रुटि गरेको पाइयो । विद्यार्थीमा हलन्तको भन्दा अजन्तको प्रयोग क्षमता राम्रो देखियो ।
- विद्यार्थीले सैद्धान्तिक अवधारणाको कमीले गर्दा शिरबिन्दु र चन्द्रबिन्दु सम्बन्धी त्रुटि गरेको पाइयो । यस तहका विद्यार्थीहरूले शिरबिन्दुको प्रयोगमा भन्दा चन्द्रबिन्दुको प्रयोग पक्षमा बढी त्रुटि गरेको भेटाइयो । विद्यार्थीहरूले शिरबिन्दुको प्रयोग गर्नुपर्ने ठाउँमा चन्द्रबिन्दु र चन्द्रबिन्दुको प्रयोग गर्नु पर्ने ठाउँमा शिरबिन्दुको प्रयोग गरेर धेरैले त्रुटि गरेको पाइयो ।
- तीनओटै विद्यालयका विद्यार्थीहरूमा देखा परेका त्रुटिहरूलाई केलाउँदा सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूमा प्रायः उही शब्दमा सबैजसोले त्रुटि गरेको देखियो ।

४.२ सुभावाव

नेपाली भाषामा विद्यार्थीबाट वर्ण विन्यासको क्षेत्रमा अधिकांश रूपमा त्रुटि गर्ने गर्दछन् । त्रुटिले एकातिर अशुद्ध भाषा र अशिक्षित व्यक्तिको चिनारी दिन्छ भने अर्कोतिर अपेक्षित अर्थमा समेत विचलित हुन पुग्छ । तल्लो तह नै माथिल्लो तहको आधार तह हुने हुँदा यसै तहदेखि विद्यार्थीमा भाषिक शुद्धताको विकासका लागि त्रुटिको निराकरण गर्नुपर्छ । लेख्य भाषाको एकरूपताका लागि मानक भाषाको प्रयोग हुनुपर्दछ । मूलतः शिक्षा, सञ्चार, कानून, प्रशासन जस्ता क्षेत्रमा मानक भाषाको प्रयोगका निमित्त वर्णविन्यासमा एकरूपताको अपेक्षा राखिन्छ । नेपाली भाषामा यी विविध समस्यालाई समाधान गरी त्रुटि निराकरणका लागि निम्नानुसार सुभावावरू प्रस्तुत गरिएको छ :

- नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्र भाषा हो । विभिन्न भाषाभाषीको बीच सम्पर्क भाषा वा विचार विनिमयको भाषाको रूपमा समेत यस भाषालाई प्रयोग गर्ने गरिन्छ । नेपाली भाषा प्रति सबै नेपाली भाषाइतर भाषीलाई यस भाषाप्रति आस्था जगाउन यसको शुद्ध प्रयोग हुनु जरुरी छ । यस भाषालाई रोजगारीको अवसरका रूपमा बलियो बनाउन सकियो भने वर्णविन्यासगत शुद्धतामा सबैलाई आकृष्ट गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।
- हाम्रो देशले मात्र नभएर विश्वका हरेक राष्ट्रले प्रा.वि. तहमा विद्यार्थीहरूमा शुद्ध र स्पष्ट भाषाको प्रयोग गर्न सक्षम बन्न सक्ने उद्देश्य राखेका छन् तर हाम्रो देशमा यस तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीले शुद्ध भाषाको प्रयोग गर्न सकेका छैनन् । तर्सथ पाठ्यक्रमलाई नै

- परिमार्जन गरी राष्ट्रले लिएको उद्देश्य पूरा गर्न र वर्णविन्यासगत त्रुटिलाई निराकरण गर्न आवश्यक देखिन्छ ।
- भाषा ज्ञानमूलक नभई सीपमूलक हुने हुनाले त्यसको विकासका लागि अभ्यास तथा प्रयोग विधिलाई अपनाउनु पर्दछ । जसमा व्याकरणिक एकाइसँग सम्बन्धित वातावरण तयार गरी वाक्यरचना गर्ने खालका प्रयोगात्मक विधि, प्रश्नोत्तर विधि, प्रदर्शन विधिबाट शिक्षण अवलम्बन गर्नु पर्ने जरुरी देखिन्छ ।
  - यस तहका विद्यार्थीमा देखिएका वर्णविन्यासगत त्रुटि निराकरणका लागि कार्यमूलक व्याकरणमा आधारित वर्णविन्यास सम्बन्धी अभ्यास विद्यार्थीहरूलाई निरन्तर गराउनु पर्ने देखिन्छ । तसर्थ सैद्धान्तिक पक्षमा भन्दा व्यवहारिक पक्षमा जोड दिनु पर्दछ ।
  - वर्णविन्यास शुद्ध लेखाइको औजार नै मानिन्छ । तसर्थ विद्यालय स्तरदेखि नै यसलाई शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अभिन्न अङ्गका रूपमा लिन आवश्यक छ । लेखाइसीप पनि विचार विनिमयको एक सशक्त माध्यम हो । लेखाइ सीपमा दक्ष हुनका लागि वर्णविन्यास शुद्ध हुनु पर्ने देखिन्छ ।
  - नेपाली भाषालाई परम्परागत रूपमा लिएर भाषिक बोलाइमा अशुद्ध प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति पाइन्छ । तसर्थ यस खालको काम चलाउ भाषाको माध्यमको रूपमा लिइएको प्रवृत्तिलाई हटाई शुद्ध बोल्न र लेख्न प्राथमिक तहदेखि नै व्याकरण शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन जरुरी हुन्छ ।
  - वर्णविन्यासका हरेक क्षेत्रमा विद्यार्थीले त्रुटि दोहोर्‍याउने गरेको पाइएकाले यी पक्षहरूलाई ध्यानमा राखेर नेपाली भाषाको पाठ्यक्रममा पर्याप्त मात्रामा वर्णविन्यास सम्बन्धी अभ्यास राख्नु आवश्यक हुन जान्छ । जसमा स्वतन्त्र लेखन, अनुलेखन, श्रुतिलेखन, सारांश लेखन, जस्ता क्रियाकलापहरू प्रयोग गरेर त्रुटि निराकरणतर्फ अग्रसर हुनु जरुरी देखिन्छ ।
  - भाषा शिक्षणका लागि दक्ष शिक्षको आवश्यकता पर्दछ । हाल नेपालीमा कतिपय विद्यालयहरूमा दोस्रो भाषाको रूपमा नेपालीलाई प्रयोग गर्ने शिक्षकले भाषा शिक्षकको रूपमा शिक्षण गरेको पाइन्छ । भाषिक त्रुटि निराकरणका लागि आवश्यक तालिम प्रदान गरेर मातृभाषी विद्यार्थी र विमातृभाषी विद्यार्थी पहिचान गरी उपयुक्त शिक्षण विधि अपनाएर भाषा शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउनु पर्ने देखिन्छ । त्यसैले विषयगत दक्ष भएको शिक्षकबाट मात्र भाषा शिक्षण गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

- शिक्षकले वर्णविन्यास सम्बन्धी दिएका कक्षा कार्य र गृहकार्यलाई मूल्याङ्कन गरी तुरुन्तै पृष्ठपोषण दिने र निरन्तर मूल्याङ्कन पद्धति अपनाउनु पर्छ ।
- विद्यार्थीहरूलाई वर्णविन्याससँग सम्बन्धित क्रियाकलाप गराउँदा शिक्षकले शैक्षिक सामग्रीको अधिकतम प्रयोग गरी प्रभावकारी शिक्षण सिकाइ गर्नुपर्दछ ।
- नेपाली भाषाको भाषिक सीप विकासका लागि संस्कृत भाषा आधारको रूपमा रहन्छ, किनभने संस्कृत भाषा नेपाली भाषाको जननी हो । त्यसैले नेपाली भाषाको शुद्ध प्रयोगका लागि संस्कृत भाषाको प्रयोगलाई मा.वि.तहसम्म प्रयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- विद्यार्थीहरूमा मूलतः वर्णविन्यास सम्बन्धी हुने त्रुटि सैद्धान्तिक ज्ञानको अभावमा र अभ्यासको कमीले देखिन्छ । तर्सथ सैद्धान्तिक अवधारणाबाट ज्ञान प्रदान गर्ने र अभ्यास तथा पुनरावृत्ति गराएर यस क्षेत्रमा हुने त्रुटिको निराकरण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- शिक्षक नै शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको जननी हो । एउटा दक्ष शिक्षक पाठ्यपुस्तकमा मात्र सीमित हुँदैन । समसामयिक सन्दर्भग्रन्थहरूको उपयोग गरी एउटा कुशल शिक्षकको भूमिका निर्वाह गरी विद्यार्थीमा शुद्ध भाषिक सीप विकासमा अहम् भूमिका निर्वाह गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।
- विद्यार्थीको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा विद्यालयको भौतिक, आर्थिक, सामाजिक परिवेशले पनि प्रभाव पार्ने हुँदा यस्ता पक्षहरूको समेत यथोचित व्यवस्था मिलाएर भाषिक सीप विकासमा त्रुटिको निराकरण गर्न सकिन्छ ।

अन्त्यमा, प्रस्तुत अध्ययन निश्चित क्षेत्रमा आधारित रहेर सीमित समय अवधिभित्र तयार पारिएको सानो प्रयास हो । उक्त अध्ययन निश्चित समस्या क्षेत्रमा केन्द्रित भएर ती समस्याहरूको समाधानको खोजीमा कक्षा पाँचमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूले वर्णविन्यास क्षेत्रमा गर्ने त्रुटिहरूको अध्ययन गर्नमा आवश्यक देखिएको छ । यसबाट उनीहरूले यस तहलाई पार गर्दा शैक्षणिक दृष्टिले ती समस्याहरू समाधान गर्नुका साथै शैक्षिक गुणस्तर वृद्धिका सन्दर्भमा सम्बन्धित क्षेत्रलाई सहयोग प्राप्त हुन सक्ने आशा गरिएको छ ।

४.३ थप अध्ययनको आवश्यकता

प्रस्तुत शोधकार्यमा धनकुटा जिल्लाका तीनओटा गा.वि.स.का तीनओटा सामुदायिक विद्यालयहरू लिइएको छ । उक्त शोधमा कक्षा पाँचमा अध्ययनरत तीनओटा विद्यालयका

२०/२० जना गरी जम्मा ६० जना विद्यार्थीहरूलाई लिई वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटिहरूको अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनमा सीमित विद्यालय, सीमित विद्यार्थी संख्या र सीमित वर्णविन्यासका पाटाहरूलाई अध्ययनको विषय बनाइएको छ । समग्र रूपमा विद्यार्थीहरूले गर्ने वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटि गर्ने सम्बन्धमा सबै कुरा समेट्न सकेको छैन । यदि नेपाली भाषाको सिकाइका सम्बन्धमा विद्यार्थीहरूले गर्ने वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटिको विश्लेषणमा बोध हुन सकेमा भाषिक लेखाइमा शुद्ध र स्पष्ट हुन सक्दछ । जसले गर्दा वर्णविन्यास क्षेत्रमा कम त्रुटि हुन गई विद्यार्थीहरूले भाषिक क्षमता वृद्धि गर्न सक्दछन् । त्यसैले विद्यार्थीहरूले गर्ने वर्णविन्यास सम्बन्धी समग्र भाषिक त्रुटिहरू समेटि अध्ययन गर्नु वाञ्छनीय देखिन्छ ।

४.४. भावी अनुसन्धानका लागि शोधशीर्षकहरू

- कक्षा पाँचमा अध्ययनरत लिम्बूभाषी विद्यार्थीहरूले गर्ने वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटिको अध्ययन ।
- कक्षा पाँचमा अध्ययनरत लिम्बूभाषी तथा नेवारभाषी विद्यार्थीहरूले गर्ने वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटिको तुलनात्मक अध्ययन ।
- कक्षा पाँचमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको स्मरण क्षमताको अध्ययन ।
- नेपाली मातृभाषी र विमातृभाषी विद्यार्थीले गर्ने वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटिको अध्ययन ।
- प्राथमिक तहमा वर्णविन्यासगत त्रुटिको महत्व एक अध्ययन ।

सन्दर्भसूची

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५३), भाषा शिक्षण, केही परिप्रेक्ष्य तथा पद्धति, काठमाडौं :नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, कमलादी ।

.....(२०५६), सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।

आचार्य, शेषनाथ (२०६२), कक्षा ८ पूरागरेका विद्यार्थीहरूले गर्ने वर्णविन्यास सम्बन्धी त्रुटिको विश्लेषण (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र) : महेन्द्ररत्न क्याम्पस ।

कर्डर, एस.पिट. (१९९३), इन्ट्रोडक्सन टु अप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स, अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस लण्डन ।

नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०४०), काठमाडौं : ने.रा.प्र.प. ।

बन्धु, चूडामणि (२०४५), नेपाली व्याकरणका केही पक्ष, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प. ।

बानियाँ, डोलबहादुर (२०६३), कक्षा ८ का मोरङ जिल्ला अन्तर्गतका सुन्दरपुर र दुलारी गा.वि.स. क्षेत्रका थारुभाषी विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषाको वर्णविन्यास, चिन्ह प्रयोग र सङ्गति व्यवस्थापनमा गर्ने त्रुटिहरूको अध्ययन (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र) ।

भण्डारी, पारसमणि (२०३९) , नेपाली भाषा दोस्रो भाषाको रूपमा सिक्ने कक्षा ८ का विद्यार्थीहरूले वाक्य गठनमा गर्ने अशुद्धिहरूको अध्ययन : काठमाडौं ।

भट्ट, रामचन्द्र (२०४२), नेपाली भाषा शिक्षणमा प्राथमिक तहदेखि प्रमाणपत्र तहका कक्षागत उद्देश्य तथा क्रियाकलाप, काठमाडौं : त्रि.वि.पा. वि.के. ।

भट्टराई, रामप्रसाद (२०६५), भाषिक अनुसन्धान विधि, काठमाडौं : शुभकामना प्रकाशन ।

भट्टराई, डी.पि. र डिल्लीराम ढुङ्गेल (२०६६), माध्यमिक नेपाली व्याकरण अभिव्यक्ति, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

भट्टराई, रामप्रसाद (२०४३), प्रवीणता प्रमाणपत्र तहमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूले नेपाली व्याकरण सम्बन्धी त्रुटि विश्लेषण (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र) : त्रि.वि. ।

भण्डारी, पारसमणि र यादवप्रकाश लामिछाने (२०६५), साधारण नेपाली, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

लम्साल, रामचन्द्र (२०४१/४२), निम्न माध्यमिक तह पूरा गरेका आवसीय र साधारण विद्यालयमा अध्ययनरत (लेबेरेटरी मा.वि. कीर्तिपूर र पद्मोदय मा.वि. काठमाडौं) विद्यार्थीहरूले नेपाली वाक्यगठन सम्बन्धी त्रुटि पक्षको तुलनात्मक अध्ययन : काठमाडौं ।

लामिछाने, यादवप्रकाश (२०४५), अनिवार्य नेपाली व्याकरण र रचना, काठमाडौं : आठराई पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, त्रिपाठी, जगन्नाथ (२०३७), पद्मकन्या क्याम्पसका छात्राहरूको नेपाली व्याकरण सम्बन्धी त्रुटिहरूको विश्लेषण, काठमाडौं : त्रि.वि., मा.सा. अ. सं. ।

शर्मा, मोहनराज (२०४३), शब्द रचना र विन्यास र वाक्य तत्व र अभिव्यक्ति, काठमाडौं : नवीन प्रकाशन ।

सुवेदी, देवीप्रसाद (२०४८), वर्णविन्यास : एक चिनारी, काठमाडौं : नेपाली भाषा सेवा केन्द्र ।

सापकोटा, अम्बिका (२०५५), कक्षा ७ पूरा गरेका विद्यार्थीले गर्ने वर्णविन्याससम्बन्धी त्रुटिको विश्लेषण (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र) : त्रि.वि. ।

परिशिष्ट - एक

अनुसन्धानमा संलग्न शब्दहरू

(श्रुतिलेखन)

१. यिनी, पूर्व, मिति, हिमाल, किताव, बिचार, हिउँ, विरुवा, स्थिति, तिर्खा, पिउनु, दुई, उचित, बहिष्कार, एशिया, महिला, गरिनु, मानिस, सिक्किस्त, बाहिरी, मन्दिर, उपलब्धि, विभक्ति, अगाडि, मूर्ति, ज्योति, प्रस्तुति, पछाडि, पनि, कृषि, शीर्षक, पीडित, श्रीमती, वीर, भूगोल, भूमि, तीक्ष्ण, तीर्थ, भ्रुण, तीव्र, विभूति, आभूषण, आशीर्वाद, कुटिर, प्राचीन, शरीर, प्रतीक, चिम्टी, नारी, हामी, बसन्ती, बहाली, बस्ती, भित्री, उनी, तरकारी, पुतली, पुत्री, चरी ।
२. विशिष्ट, शीत, क्रमशः वैश्य, निश्चय, शोषित, श्लेष, दर्शक, प्रशंसा, षड्यन्त्र, पौष, आविष्कार, वर्षा, ब्रिटिस, सहकार्य, बदमास, संयुक्त, सफल, सहयोगी, पुस्तक ।
३. यति, प्ररणादायी, रचयिता, यकिन, सुखदायी, राष्ट्रिय, यस्तो, लिएर, एकोहोरो, खाएर, धोएर, एकलो, थिए, चलाएको ।
४. रिहा, रिकापी, रिक्सा, मौरी, रिबन, कस्तरी, ऋचा, ऋग्वेद, ऋण, ऋतु, ऋणात्मक, कृति ।
५. बतास, स्तब्ध, सबेरै, चुम्बन, बोधार्थ, बल, बेकाम, अवकाश, संवाद, नेवार, सवारी, देखावट ।
६. छेप्नु, छेपारो, बस्छे, छाता, क्षेत्रिय, क्षितिज, पक्ष, कक्षा, शिक्षक, क्षण, शिक्षा ।
७. रासित, समाचापत्र, बाटामुनि, भैरुगडा, रामलाई, नराम्रो, कलम, नै, राम र श्याम, लेखेको थिएँ, जाउ ल ।
८. परिषद्, गुणवान्, सम्राट्, स्वगतम्, विद्ववान्, हेर्छन्, चामल, त्यस, होइन, भात, उठेन, नाच, भिड्न्त, खेल्छ ।

९. जाऔं, भ्रंश, गैंडा, संयोग, संसार, अँगार, अँजुली, पढुँला, आँप, पाँच, गाउँछ ।

परिशिष्ट - दुई

अनुसन्धानमा संलग्न अनुच्छेद

(अनुलेखन)

समाचारपत्रले मूलतः ताजा खबर दिने काम गरे तापनि यसमा धर्म, विज्ञान, शिक्षा, खेलकुद, स्वास्थ्य, एवम् समसामयिक विषयवस्तुमा आधारित रचनाहरूसमेत समावेश गरिएका हुन्छन् । यसबाट सरकारले लागु गर्ने अथवा गरेको योजना, उपलब्धि एवम् जानकारी पनि पाइन्छ । राम्रा समाचारपत्रले समाजका राम्रा काम गर्न चेतना जगाउने तथा भएका घटनाहरू नबड्याइ सही र तथ्यपूर्ण जानकारी दिने काम गर्छ । समाचारपत्रले एक पक्षीय भएर साम्प्रदायिकता, लिङ्गभेद र छुवाछुतको भावनालाई प्रोत्साहित गर्ने कार्य गर्नुहुँदैन । आलोचना मात्रै गर्ने अखबारलाई समाजको पथप्रदर्शक पनि मान्न सकिदैन । अखबारले सधैं सामाजिक कुरीति, अन्धपरम्परा, अन्याय, अत्याचार, अशिक्षा र शोषणका विरुद्ध लेख्नुपर्छ । राष्ट्रिय एकता र राष्ट्रिय गौरव बढाउने समाचारपत्र सधैं नै जनप्रिय हुन्छ ।

जनकपुरधाम

नेपालका प्रसिद्ध धार्मिक स्थलहरूमध्ये जनकपुरधामको विशेष महत्व छ । धनुषा जिल्लाको सदरमुकामको रूपमा रहेको जनकपुरको महिमा राम कथासँग सम्बन्धित छ । भगवान रामको विवाह मिथिलाका राजा जनककी छोरी सीतासँग भएको थियो । राम र सीताको कथा आदर्शमय मानिन्छ र बढो श्रद्धा एवम् भक्तिपूर्वक पढिन्छ र रामायणमा जनकपुरको प्रसङ्ग बढो रोचक एवम् आकर्षक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । जनकपुरमा राजा जनककी छोरी सीताको स्वयंवर समारोह धुमधामसँग सम्पन्न हुँदै थियो । स्वयंवर हेर्न भनी अयोध्याबाट राम लक्ष्मण पनि गुरु विश्वामित्रका साथ राजा जनकको दरबारमा आएका थिए । राजा जनकले सीताको स्वयंवरमा एउटा सर्त राखेका थिए । जुन वीर पुरुषले शिवधनुषमा ताँदो चढाउन सक्छन्, तिनै भाग्यशाली पुरुषलाई सीताले वरमाला पहिऱ्याउने छिन् ।